

О византијском пореклу фигуралних минијатура Београдске Александриде*

Милош Живковић**

Византолошки институт САНУ

UDC 75.057:75.033.2](497.11 Beograd)»13»

75.041.6(093.3)

821.14'04-94=163.1

DOI 10.2298/ZOG1337169Z

Оригиналан научни рад

Касноантичка књижевна биографија Александра Великог, познатија под називом Псеудо-Калистиенов Роман о Александру, била је изузетно популарна у средњем веку како у Византији тако и на Западу. То књижевно остварење преведено је и на српскословенски језик. Познатија су два обимно илустрирана рукописа Српске Александриде и један са свега неколико цртежа. У чланку се разматрају иконографске особености најстарије познате рукописа, такозване Београдске Александриде, датоване углавном у другој половини односно крај XIV века. У истраживању је посебна пажња посвећена костиму представљених личности. Анализа костима доводи до закључка да су иконографска решења минијатура Београдске Александриде византијског порекла, пре да ранија мишљења о западноевропским утицајима на њихово уобличавање нису основана.

Кључне речи: Александар Велики, Београдска Александрида, илустрирани рукописи, иконографија, византијски дворски костим

The late antique literary biography of Alexander the Great known as Pseudo-Callisthenes' Alexander Romance was remarkably popular reading both in Byzantium and in the West in the middle ages. This literary work was also translated into Serbian Slavonic. Two extensively illustrated manuscripts of the "Serbian Alexandride", and one decorated with only a few drawings are known. The paper discusses the iconographic features of the oldest of the known manuscripts, the so-called Belgrade Alexandride, which is commonly dated to the second half or the end of the fourteenth century. The research is particularly focused on the costumes of the depicted figures.

* Расправа садржи део резултата истраживања остварених у оквиру пројекта Византолошког института САНУ бр. 177032 – Традиција, иновација и идентитет у византијском свету – који подржава Министарство просвете и науке Републике Србије. Рад је у краћем облику прочитан на конференцији под називом *Актуалне проблеме теорије и историје уметности*, одржаној у Санкт Петербургу од 1. до 5. децембра 2010. године. У зборнику радова с поменутог скупа објављена је знатно краћа и нешто другачије концептована верзија текста који се овом приликом публикује. Нажалост, том приликом није штампана ниједна пратећа репродукција: М. Živković, *Legendary ruler in medieval guise. Few observations on the iconography of Belgrade Alexandride*, in: *Актуалне проблеме теорије и историје уметности* I, ed. С. В. Мальцева, Е. Ю. Станюкович-Денисова, Санкт Петербург 2011, 79–91. Из наведених разлога наметнула се потреба за објављивањем рада у потпунијој и опширнијој форми, те са одговарајућим илустрацијама, утолико пре што је и текст у међувремену било могуће допунити неким новим запажањима и закључцима.

** milos.zivkovic@vi.sanu.ac.rs

The findings of the research suggest that the iconographic solutions of the miniatures are of Byzantine origin and that earlier views suggesting West-European influences on their shaping are not founded.

Keywords: Alexander the Great, Belgrade Alexandride, illustrated manuscripts, iconography, Byzantine court dress

Успомене на македонског краља Александра и изузетне тековине његове владавине трајно су и вишеструко обележиле потоње векове античке историје. Харизма тог великог освајача на особен је начин обликовала владарски идентитет његових хеленистичких наследника, поставши с временом култ у пуном смислу речи. Слично томе, и пропагандни програми неколицине римских цара – нарочито оних чији су се ратни планови односили на Исток – ослањали су се на идеју о *Imitatio Alexandri*. О свему томе данас најзначајније сведоче сачувана и из писаних извора позната дела званичне уметности.¹ У том официјелном контексту, али и у подједнако блиској вези с појединим аспектима народне културе, треба разумети и појаву тзв. Псеудо-Калистиеновог Романа о Александру. У коначном облику основне редакције (α) то необично занимљиво књижевно дело написано је највероватније у III веку или на почетку IV столећа у Александрији, али је његова првобитна, изгубљена верзија по свој прилици уобличена већ за време Птолемеја. Роман о Александру познат је у још неколико грчких верзија. Редакција β, настала негде између 300. и 550. године и особена по многим јудеохришћанским интерполацијама, послужила је као основ за редакцију λ, а на основу редакције ε (VII–VIII век), као и неких елемената редакције β, настала је редакција γ, вероватно у IX веку.²

¹ А. Stewart, *Faces of power. Alexander's image and Hellenistic politics*, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1993; N. Hannestad, *Imitatio Alexandri in roman art*, in: *Alexander the Great. Reality and myth*, ed. J. Carlsen et al., Rome 1993, 61–69; А. Stewart, *Alexander the Great in Greek and Roman art*, in: *Brill's companion to Alexander the Great*, ed. J. Roisman, Leiden–Boston 2003, 31–66; K. Dahmen, *The legend of Alexander the Great on Greek and Roman coins*, London – New York 2007.

² При изради овог рада коришћен је превод редакције α Романа о Александру на српски језик: Псеудо-Калистиен. *Живот и дела Александра Македонског. Старојерички роман о Александру*

Роман о Александру био је изузетно популаран у средњем веку. Разлог томе, с једне стране, почива на чињеници да је дело обликовано под снажним утицајем фантастичне и фолклорне литерарне поетике,³ па је његова садржина у извесном смислу одговарала средњовековном менталитету.⁴ Нису, међутим, само садржина и формална структура биле разлог широког прихватања Романа о Александру. У том погледу подједнака пажња мора се обратити и на главног јунака дела.

Када је реч о Византији, популарност романа, осим у општем контексту претрајавања античке грчке књижевности, несумњиво треба посматрати и у светлости особеног односа према фигури Александра Великог. Нарочито треба истаћи то да је поређење ромејских царева са Александром било у толикој мери устаљено опште место да се он може посматрати као парадигматична личност византијске владарске идеологије. Таква оцена односи се највећим делом на средњовизантијско раздобље, када је напуштен двојак однос према личности тог античког владара, карактеристичан за рановизантијску епоху, а заснован на истицању његовог паганства, односно његових многобројних мана, пре свега порочног живота. Готово по правилу, реторичка евокација Александровог владалачког и ратничког примера у Византији служила је

гру према рукопису L, превод, предговор и коментар др. З. Дукач, Нови Сад 1980. Одломке романа превела је и Челица Миловановић: Псеудо-Калистиен. Живот и подвизи Александра Македонског, in: Повести из античке књижевности, ed. М. Флашар, Београд 1986, 55–107. О Роману о Александру, са обимном библиографијом, cf. најновију студију С. Jouanno, *Naissance et métamorphoses du Roman d'Alexandre*, Paris 2002. Cf. и R. Stoneman, *Introduction*, in: *The Greek Alexander romance*, London 1991, 1–27; idem, *The Alexander romance. From history to fiction*, in: *Greek fiction. The Greek novel in context*, ed. J. R. Morgan, R. Stoneman, London – New York 1994, 112–129; idem, *The Metamorphoses of the Alexander Romance*, in: *The Novel in the Ancient World*, ed. G. Schmeling, Leiden 1996, 601–612; Н. М. Ботвинник, «Роман об Александре». Рукописная традиция и история изучения текста, in: *Византиновоссика 2. Деяния царя Александра. Уникальный памятник средневековой тюркетики из села Мужы Ямало-Ненецкого автономного округа*, ed. К. К. Аментьев, Б. И. Маршак, Санкт-Петербург 2003, 49–67; E. Archibald, *Ancient romance*, in: *A companion to romance. From classic to contemporary*, ed. C. Saunders, Blackwell 2006, 16–20; R. Stoneman, *The author of the Alexander romance*, in: *Readers and writers in the ancient novel*, ed. M. Paschalis, S. Panayotakis, G. Schmeling, Groningen 2009, 142–154. За латински превод дела cf. idem, *The Latin Alexander*, in: *Latin fiction. Latin novel in context*, ed. H. Hofmann, London – New York 1999, 141, 143–146 (с библиографијом); M. Paschalis, *The Greek and the Latin Alexander romance. Comparative readings*, in: *The Greek and the Roman novel. Parallel readings*, ed. M. Paschalis, S. Frangoulidis et al., Groningen 2007, 70–102.

³ О фолклорним елементима Романа о Александру, нарочито о пореклу легенде о египатском фараону и чаробњаку Нектанебу, тобожњем оцу Александра Великог, осим радова из претходне напомене, cf. A. Cizek, *Historical distortions and saga patterns in the Pseudo-Callisthenes romance*, *Hermes* 106/4 (1978) 593–607; P. В. Кинжалов, *Легенда о Нектанебе в повести «Жизнь и деяния Александра Македонского»*, in: *Древний мир. Сборник статей в честь академика В. В. Струве*, Москва 1962, 537–544; В. Е. Perry, *The Egyptian legend of Nectanebus*, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 97 (1966) 327–333; A. В. Lloyd, *Nationalist propaganda in Ptolemaic Egypt*, *Historia* 31/1 (1982) 46–50; L. Koenen, *The dream of Nektanebos*, *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 22 (1985) 171–180; R. Jasnow, *The Greek Alexander romance and demotic Egyptian literature*, *Journal of Near Eastern Studies* 56/2 (1997) 95–103; S. A. Stephens, *Seeing double. Intercultural poetics in Ptolemaic Alexandria*, Berkeley 2003, 64–73.

⁴ Cf. нарочито Stoneman, *The Alexander romance*, 125.

гласификацији војних постигнућа актуелних царева, посебно оних на источним бојиштима. Та егземпларна димензија Александровог лика у ромејској култури претрајавала је све до епохе последњих Палеолога, када је истицањем и његов грчки етнички и културни идентитет, сагласно „хеленским“ аспектима „последње византијске ренесансе“.⁵ Типично византијски доживљај Александра Великог показују на свој начин и сачуване ликовне представе.⁶ Његов тријумфаторски лик изражаван је приказом Вознесења Александра Великог, заснованим на епизоди Александровог небеског путовања из редакција α и β романа. Ту занимљиву представу, сматра се, треба тумачити као својеврстан алегорички портрет византијског цара, што се може закључити на основу иконографије и појединих писаних извора.⁷ Осим поменутог, као и неких мање

⁵ О слици Александра Великог у Византији најпотпуније пише N. S. Trahoulia, *The Venice Alexander romance, Hellenic Institute Codex Gr. 5. A study of Alexander the Great as an imperial paradigm in Byzantine art and literature*, PhD dissertation, Harvard University 1997. Посебно о Александру Великом у византијској књижевности и историографији cf. F. Pfister, *Alexander der Grosse in der byzantinischen Literatur un in neugriechischen Völkern*, in: *Probleme der neugriechischen literatur* III, ed. J. Irmscher, Berlin 1960, 112–130; S. Gero, *The Alexander legend in Byzantium. Some literary gleanings*, *DOP* 46 (1992) 83–87; idem, *The legend of Alexander the Great in the Christian Orient*, *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 75 (1993) 3–9; A. Karathanassis, *Philip and Alexander of Macedonia in the literature of the Palaiologan era*, in: *Byzantine Macedonia. Identity, image and history*, ed. J. Burke, R. Scott, Melbourne 2000, 111–115; C. Jouanno, *La réception du Roman d'Alexandre à Byzance*, *Ancient narrative* 1 (2000–2001) 301–321; eadem, *L'image d'Alexandre le Conquérant chez les chroniqueurs byzantins (VI–XII siècles)*, *Kentron* 17/2 (2001) 93–106; eadem, *Naissance et métamorphoses du Roman d'Alexandre*; eadem, *Alexandre à Byzance: un modèle impérial?*, *Perspectives médiévales* 29 (2004) 19–41; C. Matzukis, *The Alexander romance in the Codex Marcianus 408. New perspectives for the date 1388: Hellenic consciousness and imperial ideology*, *BZ* 99 (2006) 109–117; W. J. Aerts, *Imitatio – Aemulatio – Variatio im byzantinischen Alexandergedicht*, in: *Imitatio – aemulatio – variatio. Akten des internationalen wissenschaftlichen Symposions zur byzantinischen Sprache und Literatur (Wien, 22.–25. Oktober 2008)*, ed. A. Rhoby, E. Schiffer, Wien 2010, 33–44. Cf. и R. Stoneman, *Alexander the Great. A life in legend*, New Haven – London 2008, 217–226.

О Александру као последњем римском цару, сасвим особеном аспекту његове слике у Византији, уобиченом у Сирији у доба цара Ираклија, cf. G. J. Reinink, *Heraclius, the New Alexander. Apocalyptic prophecies during the reign of Heraclius*, in: *Reign of Heraclius (610–641). Crisis and confrotation*, ed. G. J. Reinink, B. H. Stolte, Leuven 2002, 81–94; idem, *Alexander the Great in seventh-century Syriac apocalyptic texts*, in: *Византиновоссика 2*, 150–178; В. М. Лурье, «Александр Великий – последний римский царь». К истории эсхатологических концепций в эпоху Ираклия, in: *ibid.*, 121–149.

⁶ О представама Александра Великог у византијској уметности cf. G. Galavaris, *Alexander the Great conqueror and captive of death. His various images in byzantine art*, *RACAR, Canadian art review* 18/1 (1989) 12–18; Trahoulia, *Venice Alexander romance*; A. Paribeni, *Portraits of Alexander in Byzantium and in the West during the Middle Ages*, in: *Images of a legend. Iconography of Alexander the Great in Italy*, Rome 2006, 71–98.

⁷ Уз две основне студије о поменутој представи (С. Settis-Frugoni, *Historia Alexandri elevati per griphos ad aerem. Origine, iconografia e fortuna di un tema*, Rome 1973; V. M. Schmidt, *A legend and its image. The aerial flight of Alexander the Great in medieval art*, Groningen 1995), cf. и В. П. Даркевич, *Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X–XIII веков*, Москва 1975, 154–159; R. Carrino, *L'Ascensione di Alessandro tra Oriente e Occidente: le testimonianze monumentali in Italia*, Corso di Cultura sull'arte ravennate e bizantina 41 (1994) 337–366; P. A. Martinelli, *L'Ascensione di Alessandro in un pluteo del Museo di Mistra*, in: *Arte profana e arte sacra a Bizancio*, ed. E. Zanini, A. Iacobini, Roma 1995, 271–278; *The Glory of Byzantium*.

репрезентативних византијских приказа Александра Великог,⁸ посебно је важно истаћи илуминиране византијске рукописе *Романа о Александру*.⁹ Међу њима се као највреднији свакако издваја кодекс из Хеленског института у Венецији (*cod. Gr. 5*). По свему судећи, та луксузно украшена књига, изузетна по ликовној садржини и у ширим оквирима византијског минијатурног сликарства, настала је на захтев трапезунтског цара Алексија III Комнина (1349–1390), који је, као и многи василевси с цариградског трона, у делима дворских енкомијаста величан као *Нови Александар*.¹⁰

Art and culture of the Middle Byzantine era, A. D. 843–1261, ed. H. C. Evans, W. D. Wixom, New York 1997, 277–278, 388–401, 422–423, cat. no. 151, 267, 281; Trahoulia, *Venice Alexander romance*, 162–215, 227–235; eadem, *The ruler elevated. Alexander the Great's ascent in eleventh- and twelfth-century art*, in: *Twenty-seventh annual Byzantine studies conference. Abstracts of papers*, University of Notre Dame 2001, 26; Б. И. Маршак, *Серебряное блюдо со сценой полета Александра Македонского*, in: *Византинороссика* 2, 17–19 et passim; L. Jones, H. Maguire, *A description of the Jousts of Manuel I Komnenos*, GRBS 26 (2002) 104–148.

⁸ Cf. Galavaris, *Alexander the Great conqueror and captive of death*; Trahoulia, *Venice Alexander romance*, 236–242.

⁹ Није искључено ни да је циклус минијатура могао постојати још у изгубљеним касноантичким рукописима *Романа о Александру*. Извесну потврду такве претпоставке пружају сцене из романа на мозаицима из једне виле у Балбеку (IV век), као и представа Олимпијаде и Нектанеба у змијском облику на конторнијатима насталим између 350. и 420. године, cf. D. J. A. Ross, *Olympias and the serpent. The interpretation of a Baalbek mosaic and the date of the illustrated Pseudo-Callisthenes*, JWCI 26 (1963) 1–21; Dahmen, *The legend of Alexander the Great on Greek and Roman coins*, 152–154, pl. 28.4.

¹⁰ Минијатуре рукописа објавио је А. Хунгоролос, *Les miniatures du roman d'Alexandre le Grand dans le codex de l'institut hellénique de Venise*, Athens–Venice 1966. О трапезунтском пореклу рукописа cf. L. Gallagher, *The Alexander romance at the Hellenic Institute at Venice. Some notes on the initial miniature*, *Θησαυρισματα* 16 (1979) 170–205. За претпоставку о наручиоцу и детаљну анализу минијатура cf. Trahoulia, *Venice Alexander romance*, 53–161. Cf. и фототипско издање рукописа (*The Greek Alexander romance*, Athens 1997), с предговором исте ауторке, као и D. J. A. Ross, *Alexander historiatus. A Guide to medieval illustrated Alexander literature*, Frankfurt 1988², 43–44; G. Bellingeri, *Il „Romanzo d'Alessandro“ dell'Istituto Ellenico di Venezia: glosse turche „gregarie“*, in: *Medioevo romanzo e orientale. Il viaggio dei testi*, ed. A. Pioletti, F. Rizzo Nervo, Venezia 1999, 316–340; E. Venetis, *The Portrait of Alexander the Great in Pseudo Callisthenes' romance in the Codex of Venice and in some Persian miniatures*, *Graeco-Arabica* 7–8 (1999–2000) 543–554; М. Καμπούρη-Βαμβούκου, *Το „Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου“ ή ο Ψευδοκαλλισθένης και οι απεικονίσεις του σε βυζαντινά χειρόγραφα*, in: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σοτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 101–131, passim; B. L. Fonkić, *Sulla storia del restauro di un manoscritto greco tra e secoli XVI e XVII. Il „Romanzo d'Alessandro“ dell' Istituto Ellenico di Venezia*, *Θησαυρισματα* 35 (2005) 95–102; Y. D. Nakas, *14th-century galleys in the Black Sea. Ships in the romance of Alexander the Great*, *The International Journal of Nautical Archaeology* 37/1 (2008) 77–87; N. S. Trahoulia, *The Venice Alexander romance. Pictorial narrative and the art of telling stories*, in: *History as literature in Byzantium*, ed. R. Macrides, Ashgate 2010, 145–165; D. Kastritis, *The Trebizond Alexander romance (Venice Hellenic Institute Codex Gr. 5). The Ottoman fate of a fourteenth-century illustrated Byzantine manuscript*, *Journal of Turkish studies* 36 (2011) 103–131.

У рукопису из Оксфорда (*Bodleian library, Barocci 17*), из прве половине XIII века, био је предвиђен простор за 120 минијатура, али је насликана само тридесет једна. Оне су ретуширане и данас су веома оштећене, cf. I. Hutter, *Corpus der byzantinischen miniaturenhandschriften, II. Oxford, Bodleian Library II*, Stuttgart 1978, 33–36, Abb. 106–137; Ross, *Alexander historiatus*, 43; Trahoulia, *Venice Alexander romance*, 69. У венецијанској Марчани чува се кодекс из девете деценије XIV века (*Codex Marcianus 408*), који садржи и византијски *Роман о Александру* у стиховима. Иако је у рукопису био предвиђен простор за осамдесет шест минијатура, оне ника-

Рецепцију касноантичке књижевне биографије Александра Македонског у култури средњовековног Запада одликује још наглашенија сложеност, посебно када је реч о броју прерада и превода на многе народне језике.¹¹ Као и у Византији, Вазнесење је у западноевропској уметности било најраспрострањенија Александрова представа,¹² а сачувано је и мноштво илустрованих западноевропских рукописа разних верзија *Романа о Александру*.¹³ Тежња

да нису насликане (Ross, *Alexander historiatus*, 42; Trahoulia, *Venice Alexander Romance*, 69; Matzukis, *The Alexander romance in the Codex Marcianus* 408, 109–117). Три сцене из *Романа о Александру* представљене су и у тзв. Псеудо-Опијановој *Кинетици*, рукопису приручника о лову из средине XI века, cf. K. Weizmann, *Greek mythology in Byzantine art*, Princeton 1951, 102–106, figs. 108–109; I. Spatharakis, *The illustrations of Cynegetica in Venice. Codex Marcianus Graecus Z 479*, Leiden 2004, 42–43, fig. 15.

Ваља поменути и еп о Дигенису Акрити, чији је текст у науци дуго неоправдано тумачен у зависности од *Романа о Александру* (U. Moennig, *Digenes = Alexander? The relationships between Digenes Akrites and the Byzantine Alexander romance in their different versions*, in: *Digenes Akrites. New approaches to Byzantine heroic poetry*, ed. R. Beaton, D. Ricks, Aldershot 1993, 103–115, с литературом). У том књижевном делу наводи се да су палату легендарног ратника на Еуфрату украшавали, уз неке друге херојске ликове, и мозаици с представама неколико епизода из *Романа о Александру* (*Digenis Akritis. Grottaferrata and Escorial versions*, ed. E. Jeffreys, Cambridge 1998, 131, 207, 209, 219).

Сачувано је, најзад, и неколико јерменских илустрованих рукописа *Романа о Александру*, од којих је настарији из XIV века, cf. F. Macler, *Lenluminure arménienne profane*, Paris 1928, 21–27, pls. I–LIX; Ross, *Alexander historiatus*, 6–7; S. Der Nersessian, *L'art arménienne*, Paris 1977, 230, 232–233; H. Buschhausen, H. Buschhausen, *Armenische Handschriften der Mechitharisten in Wien*, Wien 1981, 153–154, cat. no. 37; D. Kouymjian, *L'iconographie de l'Histoire d'Alexandre le Grand dans les manuscrits arméniens*, in: *Alexandre le Grand dans les littératures occidentales et proche-orientales*, ed. L. Harf-Lancner, C. Kappler, F. Suard, Paris 1999, 95–112 [коришћена је верзија рада на енглеском језику: idem, *Iconography of the Armenian Alexander* (<http://armenianstudies.csufresno.edu/faculty/kouymjian/articles/alexander.htm>)]; C. Maranci, *Word and image in the Armenian Alexander romance*, *The Journal of the Society for Armenian Studies* 13 (2003–2004) 19–28; *Armenia sacra. Mémoire chrétienne des Arméniens (IVe–XVIIIe siècle)*, ed. P. Durand, I. Rapti, D. Giovannoni, Paris 2007, 385, fig. 1; Καμπούρη-Βαμβούκου, *Το „Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου“*, passim.

¹¹ О западноевропским верзијама *Романа о Александру*, као и о слици Александра Великог уопште, cf. G. Cary, *Medieval Alexander*, ed. D. J. A. Ross, Cambridge 1956; D. J. A. Ross, *Studies in the Alexander romance*, London 1985; R. Stoneman, *The medieval Alexander*, in: *Latin fiction. The Latin novel in context*, 201–213; L. J. Engels, *Alexander the Great*, in: *Dictionary of medieval heroes. Characters in medieval narrative traditions and their afterlife in literature, theatre, and the visual arts*, ed. W. P. Gerritsen, A. G. van Melle, T. Guest, London 2000, 15–24; *The medieval French Alexander*, ed. D. Maddox, S. Sturm-Maddox, New York 2002; О. Н. Блескина, *Латинские «Александрии»: истоки и версии*, in: *Византинороссика* 2, 73–120; Stoneman, *Alexander the Great. A life in legend*, 199–216; *A companion to Alexander literature in the Middle Ages*, ed. Z. David Zuwiya, Leiden–Boston 2011; Paribeni, *Portraits of Alexander in Byzantium and in the West*.

¹² Cf. Settis-Frugoni, *Historia Alexandri*; Schmidt, *A legend and its image*.

¹³ О западњачким минијатурама рукописа *Романа о Александру* и његових многобројних верзија cf. D. J. A. Ross, *Illustrated medieval Alexander-Books in Germany and the Netherlands. A study in comparative iconography*, Cambridge 1971; idem, *Studies in the Alexander romance*; idem, *Alexander historiatus*; A. Stone, *Notes on three illustrated Alexander manuscripts*, in: *Alexander and the Medieval romance epic. Essays in honour of D. J. A. Ross*, ed. P. Noble, L. Polak, C. Isov, New York – London 1982, 193–241; D. J. A. Ross, A. Stone, *The Roman d'Alexandre in French prose. Another illustrated manuscript from Champagne or Flanders c. 1300*, *Scriptorium* 56 (2002) 151–162.

Сл. 1. Београдска Александрида, fol. 16^v
(фото-документација Народної музеја у Београду)
Fig. 1. Belgrade Alexandride, fol. 16^v (photo-documentation
of National museum in Belgrade)

Сл. 2. Београдска Александрида, fol. 17^v
(фото-документација Народної музеја у Београду)
Fig. 2. Belgrade Alexandride, fol. 17^v (photo-documentation
of National museum in Belgrade)

ка „измештању“ античког наратива у средњовековни контекст, то јест у иконографију витештва, истиче се као главна одлика илустрованих циклуса о којима је реч.¹⁴ Осим увођења средњовековног ратничког етоса у оригинални текст романа, једно од средстава хероизације Александра Великог у средњем веку била је и реинтерпретација његове биографије у складу са актуелним дворским идеалима, што је посебно уочљиво у француској књижевности.¹⁵ Западначка тежња ка

¹⁴ Вероватно најрепрезентативнији пример приказивања Александрових подвига сагласно средњовековној владарској и витешкој иконографији јесте оксфордски рукопис француског прозног Романа о Александру из 1344. године (MS Bodley 264), cf. S. K. Davenport, *Illustrations direct and oblique in the margins of an Alexander romance at Oxford*, JWC1 34 (1971) 83–95; M. I. Cruse, *The “Roman d’Alexandre” in MS Bodley 264: Text, image, performance*, PhD dissertation, New York University 2005.

¹⁵ R. T. Pickens, “Mout est proz e vassaus” / “Mout es corteis”. *Vasselage and courtesy in the Roman d’Alexandre*, in: *Medieval French Alexander*, 89–109. С временом је дворски утицај на литературу о Александру постајао све снажнији, па је „театрални“ аспект дворског начина живота готово потиснуо у други план идеју о владару ратнику, cf. M. Gosman, *Alexander the Great as the icon of perfection in the epigones of the Roman d’Alexandre (1250–1450). The utilitas of the ideal prince*, in: *Medieval French Alexander*, 175–191. Ипак, односи Александра Великог према дамама нису ни изблиза тако пажљиво разрађивани као у правим куртоазним романима, cf. S. Müller, *Asceticism, gallantry, or polygamy? Alexander’s relationship with women as a topos in Medieval romance traditions*, *The Medieval History Journal* 11 (2008) 259–287.

литерарном и визуелном осавремењивању Александровог лика достигла је врхунац у позном средњем веку. Тада је владарево витешко обличје доживело својеврсну иконографску стандардизацију његовим уврштавањем међу деветорицу хероја који су персонафиковали ритерске врлине. Уз двојицу паганских хероја (Хектора и Јулија Цезара), тројицу старозаветних (Исуса Навина, Јуду Макавејског и Давида) и тројицу средњовековних (Артура, Карла Великог и, најчешће, Готфрида Бујонског), Александар Велики веома је често представљан у профаној уметности XIV и XV века.¹⁶ Шири, владалачки контекст витешког Александровог лика добио је нарочит смисао у култури Бургундског војводства, где је идеја о владару као Новом Александру, раније присутна и у другим срединама,¹⁷ била најснажније истакнута. Луксузни

¹⁶ R. S. Loomis, *Verses on the nine worthies*, *Modern Philology* 15 (1917) 211–219; H. C. Marillier, *The nine worthies*, *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 61 (1932) 13–19; J. J. Rorimer, M. B. Freeman, *The nine heroes tapestries at the Cloisters*, *Metropolitan Museum of Art Bulletin* 7/9 (1949) 243–260; Ross, *Alexander historiatus*, 123–127; H. Schroeder, *Der Topos der Nine Worthies in Literatur und bildender Kunst*, Göttingen 1971 (нама недоступно).

¹⁷ R. Boemke, *Alexander, frans rois debonaires. Herrschaftsideologie und Gesellschaftsauffassung im Roman d’Alexandre*, in: *Herrschaft, Ideologie und Geschichtskonzeption in Alexanderdichtungen des Mittelalters*, ed. U. Mölk, Göttingen 2002, 106–128. Александрови походи били су насликани и у два замка енглеског краља Хенрија III

Сл. 3. Београдска Александрида, 16'
(фото-документација Народног музеја у Београду)
Fig. 3. Belgrade Alexandride, fol. 16' (photo-documentation
of National museum in Belgrade)

рукописи и таписерије великог формата са сценама из Александровог живота, наруџбине Филипа Смелог (1363–1404) и Филипа Доброг (1419–1467), речита су сведочанства о жељи тих владара да се поистовете с великим античким освајачем.¹⁸

* * *

Претходни редови написани су како би се бар у основним аспектима осликала сва сложеност средњовековне представе о Александру Великом, посматране у оба тадашња хришћанска културна модела. Иза тог покушаја заправо стоји питање које се може исказати

(1216–1272) [T. Borenius, *The cycle of images in the palaces and castles of Henry III*, JWC1 6 (1943) 44, 48, 49], а један од два илустрована рукописа која је 1326/1327. године Валтер из Милеметеа преписао за младог краља Едварда III (1327–1377) била је Псеудо-Аристотелова *Secretum Secretorum* (British Library, MS Add. 4768), текст наводних Аристотелових савета Александру [Cary, *Medieval Alexander*, 21–22; M. Michael, *The iconography of kingship in the Walter of Milemete treatise*, JWC1 57 (1994) 35–47; L. M. Karlinger, *Illuminating kingship. Politics, patronage, and the education of Edward II*, Phd. Thesis, Texas University 2001, 45–46, 67–83].

¹⁸ О томе детаљније cf. J. Ch. Smith, *Portable propaganda. Tapestries as princely metaphors at the courts of Philip the Good and Charles the Bold*, Art Journal 48/2 (1989) 123–129; A. R. Suri, M. Stucky-Schürer, *Alexandre le Grand et l'art de la tapisserie au XVe siècle*, Revue de l'art 119 (1998) 21–32; B. Franke, *Herrscher über Himmel und Erde. Alexander der Grosse und die Herzoge von Burgund*, Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft 27(2000) 121–169.

Сл. 4. Београдска Александрида, дејтаљ сл. 1
Fig. 4. Belgrade Alexandride, detail of Fig. 1

на следећи начин: Какав је, сагледан у широкој перспективи средњовековне рецепције лика и биографије Александра Македонског, српски допринос том феномену средњовековне културе и како га у назначеном контексту треба посматрати? Могућност основаног одговора на постављено питање готово се у потпуности исцрпљује када се пажња усмери на српски превод *Романа о Александру*, у литератури познат под конвенционалним називом *Српска Александрида*.¹⁹ Тај по свему изузетан књижевни споменик заслужио је у историографији, уз превод *Романа о Троји*,²⁰ епитет најзначајнијег српског средњовековног романа. Као таквој, *Српској Александриди* посвећено је неколико посебних књижевно-историјских²¹ и историј-

¹⁹ Критичко издање: *Српска Александрида*, ed. Р. Маринковић, В. Јерковић, Београд 1985. Cf. и превод на савремени српски језик: *Роман о Александру (Александрида)*, in: *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, ed. Р. Маринковић, Београд 1988, 69–170. Познат је још један споменик старе српске књижевности чија су тема догађаји из живота Александра Великог. У једном зборнику из збирке Радослава Грујића (*Музеј Српске православне цркве, бр. 100*) налази се кратка прича о Александровом путовању у земљу мрака, на извор живота, коју је 1628. преписао извесни јеромонах Данило. Легенда потиче из редакције у грчког *Романа о Александру*, а на средњовековном Западу појављује се у виду списка *Iter ad Paradisum Alexandri Magni*. Поред српске, од словенских верзија сачувана је и старија, бугарска. Cf. Д. Драгојловић, *Јужнословенска легенда о Александру Великом на извору живота*, ПКЈИФ 35/1–2 (1969) 3–17.

²⁰ Р. Маринковић, *Јужнословенски роман о Троји*, in: *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, 195–260.

²¹ Прва, још корисна студија написана је 1878. године као предговор издању текста *Српске Александриде*: С. Новаковић, *Приповејка о Александру Великом у старој српској књижевности*, ГСУД 6 (1878) I–XLII. Нова етапа у проучавању отпочела је након објављивања исцрпне текстолошке студије Р. Маринковић, *Српска Александрида. Историја основног шекста*, Београд 1969, с детаљним прегледом и драгоценим коментарима старије литературе. Велики допринос Радмиле Маринковић у проучавању *Српске Александриде* очитује се у још неколико њених радова: eadem, *Роман као књижевни род у средњовековној књижевности Јужних и Источних Словена*, in: *Роман о Троји. Роман о Алек-*

ско-лингвистичких студија,²² а дело је уврштено и у све значајније прегледе српске средњовековне књижевности.²³ Посебност места *Српске Александриде* у оквиру старе српске књижевности најјезгровитије показује податак о уделу романа у српском рукописном наслеђу. Сачуван је, наиме, веома велики број рукописа романа, углавном необјављених – њих преко 350 – а подједнако је значајан податак о томе да су они настали у знатном временском распону – од XIV па све до XIX века.²⁴

На поједина питања која се у проучавању *Српске Александриде* нужно намећу у први план до данас нису саопштени сасвим поуздани одговори. То се чак односи на основне фактографске проблеме – време настанка и језик изворника. *Terminus ante quem* за датовање текста *Српске Александриде* у историографији је, готово једногласно, изједначен с поменима Александра Великог у *Житијима краљева и архиепископа српских* архиепископа Данила II и његових настављача.²⁵ Осврти на Александров лик у Даниловом збор-

сандру Великом, 17–38 [= ПКЈИФ 34/3–4 (1968) 203–218; eadem, *Свештородна јосјода српска. Историјски српске књижевности средњега века*, Београд 1998, 211–224]; eadem, *Вишешки романи у рукописним зборницима у српској средњовековној књижевности*, *Cyrlilomethodianum* 5 (1981) 67–81; eadem, *Духовни и вишешки роман у српској средњовековној књижевности*, in: eadem, *Свештородна јосјода српска*, 225–235 [= Научни састанак слависта у Вукове дане 7/2 (1979) 15–27].

²² В. Јерковић, *Српска Александрида. Академијин рукопис (бр. 352). Палеографска, орфографска и језичка историја*, Београд 1983; М. Курешевић, *О уједињеној историји српске књижевности у српској Александриди*, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 35/2 (2010) 243–258; eadem, *Значење конструкције хришћанске историје у српској Александриди са савременом историјом историје*, *Славистика* 15 (2011) 156–166; eadem, *Исказивање фетиша у српској Александриди*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 54/2 (2011) 91–106.

²³ Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности. Текстови и коментари*, Нови Сад 1962, 127–135; Д. Павловић, *О средњовековној белетристици*, in: *Из наше књижевности феудалној доба*, ed. Д. Павловић, Р. Маринковић, Београд 1968, 128–132; Д. Павловић, *Роман у старини српској књижевности*, in: *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, 12–14 (= *Старија југословенска књижевност*, Београд 1971, 44–46); Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 230, 231; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1990², 49–51. Сф. и кратке осврте: Ђ. Сп. Радојичић, *Aleksandrida*, in: *Enciklopedija Jugoslavije* I, Zagreb 1955, 57–58; Д. Павловић, *Преглед*, in: *Александрида. Роман о Александру Великом*, прев. П. Стефановић, Суботица 1957, 5–16; Д. Петровић, *Мит и историја у Александриди*, in: *Мит*, ed. Т. Бекић, Нови Сад 1996, 297–304; Т. Суботин-Голубовић, *Роман*, in: *Лексикон српској средњега века*, ed. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 628; А. Корда Петровић, *Покушај поређења чешке и српске Александриде*, *Славистика* 9 (2005) 303–311; М. Ionova, *Las dos variantes del Libro de Alejandro Magno en la literatura medieval de la „Eslavia Ortodoxa“*, *Eslavistica Complutense* 8 (2008) 27–34; R. Katičić, *Indija i staroj hrvatskoj i srpskoj književnosti*, in: idem, *Boristenu i rohode*, Zagreb 2008, 233–234; Ђ. Трифуновић, *Стара српска књижевност. Основи*, Београд 2009³, 258–259, 261–262; Д. Петровић, *Српска средњовековна књижевност у контексту оштрије књижевности средњега века*, *Књижевна историја* 42 (2010) 38–39.

²⁴ Маринковић, *Српска Александрида*, 7. Посебност *Српске Александриде* очитује се и у њеној рецепцији у Русији. Руска верзија романа настала је на основу српске, па се у руској историографији и даље назива *Српском Александридом*. Најстарији рукопис руске верзије дела потиче из последње деценије XV века, сф. Е. А. Ванеева, *Александрија Сербская*, in: *Словарь книжников и книжности Древней Руси, II (вторая половина XIV – XVI в.)*, ed. Д. С. Лихачев, Ленинград 1988, 516 (с библиографијом).

²⁵ Антички владар најпре се помиње у *Житију краља Милутина* (писано вероватно 1324), како би се поређењем с њим

нику, међутим, ипак се не смеју сматрати поузданим доказима за тврдњу да је *Роман о Александру* преведен на српскословенски језик већ у првој половини XIV века, када је настајало поменуто биографско дело. Постоји, исто тако, могућност да наведена места нису непосредно зависна од *Српске Александриде*. С пуним је правом стога већ упозорено да „не треба губити из вида“ то да је у Византији „поређење хвалебног владара са Александром Македонским било изричито препоручивано у приручницима реторике“.²⁶ Озбиљан истраживачки проблем представљало је и утврђивање изворника *Српске Александриде*. Постоји више аргумената за тврдњу да је српски превод *Романа о Александру* сачињен на основу византијске верзије, иако се ни његово западњачко порекло не сме до краја искључити.²⁷ До сада је највише сличности про-

глорификовао тај српски владар (*Данило Друи. Живоји краљева и архиепископа српских. Службе*, ed. Г. Мак Данијел, Д. Петровић, Београд 1988, 135). У делу Даниловог ученика (1335–1340) са Александром се упоређује краљ Стефан Дечански, и то по хвале вредном држању према побеђеном непријатељу (*Данилови настаљављачи. Данилов Ученик, друи настаљављачи Даниловој зборника*, ed. Г. Мак Данијел, Београд 1989, 45–46). Као аргументе за датовање *Српске Александриде* наведена места посматрају: Новаковић, *Прилог о Александру Великом*, XVIII; С. Радојичић, *Минијатуре у српским Александридама*, *Уметнички преглед* 5 (1938) 139; Радојичић, *Aleksandrida*, 57; idem, *Развојни лук*, 134; Павловић, *О средњовековној белетристици*, 129; Маринковић, *Роман као књижевни род*, 23; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983, 49; Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 248; Ј. Ређеп, *Александар Велики и краљ Милутин. Српска Александрида и Данилов зборник – паралеле*, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 47 (1999) 19–34; idem, *Старе српске биографије*, Нови Сад 2008, 67; Р. Маринковић, *Средњовековна књижевност*, in: *Историја српске културе*, ed. П. Ивић et al., Београд 1994, 62.

²⁶ Н. Радошевић, *Данило II и византијска дворска реторика*, in: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 250.

²⁷ Поједини аутори дошли су до закључка да је *Српска Александрида* преведена по неком глагољском рукопису, сф. S. Graciotti, *Hrvatska glagoljska književnost kao kulturni posrednik između evropskog zapada i Istočnih Slovena*, *Slovo* 21 (1971) 305–323 (са свом старијом литературом). За такво тумачење аргументи су пронађени у језичким особинама дела, посебно у латинизованим именима (*Врионуи, Левкагуи, Ликагуи* и њима сличним), али и у архивским изворима. Константин Јиречек је, наиме, објавио податак из једног задарског инвентара за 1389. годину, где се помиње и књига о Александру Великом, написана „in littera slava“ [С. Jireček, *Eine slavische Alexandergedicht in Zara 1389*, *Archiv für slavische Philologie* 25 (1903) 157–158]. За једну групу истраживача та чињеница представља довољан доказ да је књига о којој је реч писана глагољцом (Graciotti, *Hrvatska glagoljska književnost kao kulturni posrednik*, 316–317; Радојичић, *Aleksandrida*, 57), док други не искључују могућност да је у питању било ћирилично писмо (Маринковић, *Роман као књижевни род*, 33). Теза о западњачком пореклу *Српске Александриде* могла би се правдати и на основу неких других језичких одлика. Наслов рукописа из Хрватске академије знаности и умјетности (*Михановићева Александрида*, трећа четвртина XVI века) садржи реч *роданьць* (Маринковић, *Српска Александрида*, 273–284; Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних јојмова*, Београд 1990², 308). Колико год да је могуће да такав наслов доказује романску обраду грчког језика оригинала, толико има простора и за претпоставку да је реч о накондној интервенцији у тексту *Српске Александриде*, изведеној негде на западноштокавском говорном подручју (Маринковић, *Роман као књижевни род*, 30). Ипак, ваља приметити да реч *роданьць* постоји и у наслову рукописа из Санкт Петербурга (средина XV века), на основу чијег је почетка приређен одговарајући део критичког издања, сф. *Српска Александрида*, 3. Западњачки језички утицај могао је бити и посредан. Није искључена могућност да су романизми постојали и у неком грчком тексту на основу којег је настала *Српска Александрида*. Још је Ђорђе Сп. Радојичић уочио да у не-

нађено с групом тзв. средњогрчких рукописа *Романа о Александру*, писаних на народном језику, а познатих на основу рукописа не млађих од XVI века.²⁸ Детаљније поређење појединих места из тих верзија са одговарајућим деловима њихових изворника (редакције ε), као и са текстом *Српске Александриде*, дало је и убедљивије закључке. Према резултатима истраживања Е. В. Афанасјева, српска верзија има више сличности с редакцијом ε од сачуваних средњогрчких, па је највероватније да су и српска и средњогрчка верзија засноване на некој несачуваној византијској варијанти редакције ε.²⁹

* * *

У расправу о византијском пореклу текста *Српске Александриде* потребно је – иако, разуме се, не као подједнако значајно и недвосмислено сведочанство – укључити и разматрање сликаног украса њених рукописа. Постоје само два опширно илустрована рукописа *Српске Александриде* и један са свега неколико цртаних минијатура. Од прва два сачуван је једино кодекс из Народне библиотеке у Софији, бр. 771 (381), из друге четвртине XV века.³⁰ Из истог столећа потиче и рукопис из Народне библиотеке Србије (бр. 23), а неколико наивних цртежа који га украшавају и даље је непубликовано.³¹ Београдски примерак *Српске Александриде*, најстарији илустровани рукопис, уништен је 6. априла 1941. године у немачком бомбардовању Народне библиотеке, где се, под бројем 226 (757), чувао готово четири деценије. Минијатуре тог рукописа, датованог углавном у другу половину или крај XIV века,³² истраживачима су данас доступне само у виду фотографских плоча што се чувају у Народном музеју у Београду.³³

ким од тзв. средњогрчких текстова имена понекад имају чак два наставка, и латинско *-us* и грчко *-ης*. Ти западњачки елементи византијског *Романа о Александру* могли су се појавити после пада Цариграда 1204. године под утицајем крсташке књижевности, cf. Radojčić, *Aleksandrida*, 59; Graciotti, *Hrvatska glagoljska književnost kao kulturni posrednik*, 316.

²⁸ Маринковић, *Роман као књижевни род*, 23, 29 (са старијом литературом).

²⁹ Е. В. Афанасјева, *К вопросу о связях древнегреческой, среднегреческой и сербской редакций Романа об Александре Македонском*, in: *Древнерусская литература. Источниковедение*, ed. Д. С. Лихачев, Ленинград 1984, 31–44.

³⁰ О том рукопису cf. А. Grabar, *Le roman d'Alexandre illustré de la bibliothèque de Sofia*, in: idem, *Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique*, Paris 1928, 133–188; А. Божков, *Българската историческата живопис*, София 1972, 129–136; Максимовић, *Српске средњовековне минијатури*, 75, 131–132; *Софијска илустрована Александрида. Фонографско издање*, Београд 1987.

³¹ Њих само укратко описује Марија Харисијадис, најављујући њихову детаљнију студију, која, колико нам је познато, никада није објављена, cf. М. Харисијадис, *Два рукописа Народне библиотеке у Београду. Призренско јеванђеље и Београдска Александрида*, Годишњак Народне библиотеке 1 (1960) 84, п. 24. Цртеже о којима је реч помињу и Љ. Штавањанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије I*, Београд 1986, 41.

³² Овом приликом нема простора за преиспитивање датавања *Београдске Александриде*. О том проблему припремамо за селбну расправу.

³³ О минијатурама *Београдске Александриде* cf. В. Р. Петковић, *Минијатури Александријде у Народной библиотеци београдској*, ПКЖИФ 17/1 (1937) 77–80; idem, *Le roman d'Alexandre il-*

Наша намера за ову прилику ограничена је на испитивање порекла иконографије минијатура поменутог уништеног рукописа. То важно питање већ је у извесном смислу покренуто, премда углавном у виду кратких, недовољно образложених запажања. Владимир Р. Петковић, први истраживач рукописа, сматрао је да је предложак *Београдске Александриде* био неки „грчко-оријентални“ рукопис пореклом са Запада, највероватније из Италије.³⁴ На постојање западњачких узора помишљао је и Светозар Радојчић, учивши „романске“ стилске особености минијатура и сматрајући да је Александрова гозба у београдском рукопису приказана „сасвим према лаичкој иконографији западњачке витешке примењене уметности“.³⁵ Извесне утицаје уметности Запада запазила је потом и Марија Харисијадис. Ауторка их је протумачила као последицу копирања предлошка, али није искључила ни могућност да је предложак са западњачким елементима био заправо неки византијски или словенски рукопис, то јест да *Београдска Александрида* „у својој основној концепцији“ ипак „припада уметничкој струји насталој под утицајем византијске уметности Палеолога“.³⁶ На двојаким карактеру београдских минијатура инсистирала је и Јованка Максимовић, закључивши да оне представљају симбиозу византијске иконографије и „касноготичког маниризма“.³⁷ Коначно, и Драгослав Б. Васиљевић је, уз анализу иконографије већине минијатура у оквиру уметности византијског културног круга, особености појединих детаља ипак разумео као резултат ослањања на западноевропске узор.³⁸

Питање исходишта ликовног украса *Београдске Александриде* наведеним запажањима није до краја расветљено и мора се, уверени смо, разрешити на другачији начин. Иако су истраживачи рукописа често инсистирали на западњачком пореклу појединих иконографских или стилских обележја минијатура *Београдске Александриде*, подразумевајући и постојање предлошка такве провенијенције, чини се да поменуто гледиште ипак нема довољно оправдања. Напротив, на основу иконографске анализе минијатура може се с доста поуздања говорити о њиховом

lustré de la Bibliothèque Nationale de Beograd, in: *Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini II*, Roma 1940, 341–343; Радојчић, *Минијатури у српским Александридама*, 138–141; idem, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950, 46–47; С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд 1952, 180; Харисијадис, *Два рукописа*, 84–89; Маринковић, *Српска Александрида*, 64–115; Максимовић, *Српске средњовековне минијатури*, 109–110; Ross, *Alexander historiatus*, 45; S. Ćurčić, *Alexander's tomb: a column or a tower? A fourteenth-century case of verbal confusion and visual interpretation*, in: *TO EΛΛΗΝΙΚΟΝ. Studies in honor of Speros Vryonis, Jr. II*, ed. J. Stanojevich Allen et al., New York 1993, 25–48; Д. Б. Васиљевић, *Минијатури београдске Александриде*, ЗНМ 15/2 (1994) 13–31; S. Dufrenne, *Les miniatures slaves méridionales du XIVe siècle dans le contexte byzantin*, in: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа*, ed. П. Ивић, Београд 1995, 104–105. Још неки написи о рукопису биће наведени у одговарајућим деловима даљег текста.

³⁴ Петковић, *Минијатури Александријде*, 77–80. Cf. и idem, *Le roman d'Alexandre illustré*, 343 („Cependant ce serait mieux de rechercher le modèle de nos miniatures en Occident plutôt qu'à Byzance“).

³⁵ Radojčić, *Stare srpske minijature*, 46–47.

³⁶ Харисијадис, *Два рукописа*, 87.

³⁷ Максимовић, *Српске средњовековне минијатури*, 49.

³⁸ Васиљевић, *Минијатури београдске Александриде*, 22, 27.

византијском пореклу.³⁹ То ће у даљем тексту, надамо се, бити показано на неколико репрезентативних минијатура, од њих укупно двадесет четири.

* * *

Минијатуре *Београдске Александриде* сачињавају иконографски обједињену целину, мада не и сасвим доследно уобличену. Уз свега неколико сачуваних наративних сцена – илустрација романа у пуном смислу речи – најупадљивија формална одлика минијатурног циклуса јесте велики број стојећих фигура јунака *Српске Александриде*. По тој особини београдски рукопис готово је усамљен у целокупном корпусу средњовековних илустрованих рукописа литературе о Александру Великом. Фронтални ликови из *Београдске Александриде* само се условно могу повезати с минијатурама два западноевропска рукописа, али је свака међузависност решења до краја искључена.⁴⁰ Слично томе, ни за иконографску садржину минијатура најстаријег познатог српског илустрованог рукописа *Александриде* готово да се не могу пронаћи сродни примери у свеукупној средњовековној иконографији Александра Великог, ни у Византији, ни на Западу. Због тога су, колико год стилски изразито непривлачне, минијатуре *Београдске Александриде* иконографски изузетне. То се нарочито односи на костим представљених личности. Тај елемент сликаног украса стога заслужује детаљнију анализу, утолико пре што представља поуздан материјал за одгонетање порекла иконографије минијатура. Одмах треба нагласити да је несумњиво реч о типично византијској ношњи, премда њени поједини детаљи захтевају и нешто нијансираније тумачење.

Византијски дух ликовног украса рукописа *Београдске Александриде* открива се већ на примеру необичног костима Александра Великог на његовом „коњаничком портрету“ на *verso* страни 16. листа,⁴¹ као и на костимима неколицине његових војника на

³⁹ Осим Јованке Максимовић, међу истраживачима иконографије рукописа једино је Бојана Радојковић запазила да су предлошци за *Београдску Александриду* „византијског порекла“ (*Накић код Срба*, Београд 1969, 16). У нашем раду под *византијским пореклом* минијатура *Београдске Александриде* не подразумевамо њихову заснованост на конкретном предлошку, већ се порекло илуминација посматра у смислу изворишта појединих иконографских образаца или детаља, уобличених у византијској, а не у западноевропској средњовековној уметности. Сасвим је друго питање то да ли је српски минијатуриста рукописа уопште имао пред собом илустровану књигу која му је служила као предлошак. Како је већ запажено, постоји доста разлога за помисао да није било тако, cf. нарочито Ćurčić, *Alexander's Tomb*, 25–41.

⁴⁰ Четири стојеће фигуре античких владара, од Кира Великог до Октавијана, представљене су на крају опширног минијатурног циклуса у лајцишком рукопису *Historia de Preliis*, средњовековном латинском преводу грчког *Романа о Александру* с краја XIII века (Ross, *Alexander Historiatus*, 54). Фронталне фигуре, али не и стојеће, насликане у близини текста у којем се помињу, постоје и у бриселском рукопису истог дела, из треће четвртине XII века [Ross, *Alexander Historiatus*, 54; C. Gaspar, F. Luna, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale de Belgique I*, Paris 1937 (reprint 1984) 88–89, pl. XVIIIb].

⁴¹ Петковић, *Минијатуре Александријаве*, 77–78; idem, *Le roman d'Alexandre illustré*, 341, tav. XCIV/1; Радојчић, *Минијатуре у српским Александридама*, 139, сл. на стр. 138; Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, сл. 2 у додатку; Харисијадис, *Два рукописа*, 85, сл. 10; Маринковић, *Српска Александрида*, 68, таб. II; Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 17, сл. 2.

Сл. 5. Бугимџешија, Национална библиотека, *Chronica de Gestis Hungarorum* (cod. lat. 404), fol. 63b

Fig. 5. Budapest, National library, *Chronica de Gestis Hungarorum* (cod. lat. 404), fol. 63b

другим минијатурама (17^v, 26^r, 35^r, сл. 1–2, 4, 10).⁴² Те минијатуре разликују се од већине преосталих фигура, приказаних с веома стилизованим шлемовима, типичним за позновизантијске представе ратника (16^r, 17^r, сл. 3).⁴³ На првој поменутој минијатури македонски „цар“ носи веома необичан шешир. С предње и задње стране његове високе калоте троугаони, на врху благо закривљени сегменти формирају дводелан обод, а ивице калоте и оба сегмента обода украшени су танким тракама с низом копчи или, вероватније, бисера. Шешири осталих војника, у невешто приказаној перспективи, тек су донекле другачији од њега.

Због изразито особеног облика најпре вреди размотрити могућност да иконографски детаљ о којем је реч припада сфери фантастичне, измаштане иконографије, без упоришта у реалности. На такву интерпретацију наводила би добро позната околност да су византијски сликари неретко одабирали елементе костима необичних форми при представљању појединих личности из древне историје.⁴⁴ Пажњу би

⁴² Петковић, *Минијатуре Александријаве*, 78; idem, *Le roman d'Alexandre illustré*, 341–342, tav. XCIV/2, XCV/2, XCVIII/2; Радојчић, *Минијатуре у српским Александридама*, 141 и сл. на стр. 140, 141; Харисијадис, *Два рукописа*, 85, сл. 12, 13, 18; Маринковић, *Српска Александрида*, 68–69, 70, таб. IV, V, XI; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, сл. 117; Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 17–18, 22–23, сл. 4, 5, 11.

⁴³ Петковић, *Минијатуре Александријаве*, 77, 78; idem, *Le roman d'Alexandre illustré*, 341, 342, tav. XCIV/1, XCV/2; Радојчић, *Александрида*, сл. на стр. 58; Харисијадис, *Два рукописа*, 85, сл. 9, 11; Маринковић, *Српска Александрида*, 68, таб. I, III; Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 15–16, 17, сл. 1, 3. Стилизација војничких шлемова толико је изражена да би се могло помишљати и како је реч о капама фантастичних облика. Вероватније је, међутим, да су у питању облици стварних делова војне опреме, а да је њихов необични изглед последица мајсторових скромних цртачких могућности. Слично је, рецимо, и с појединим јерменским минијатурама из XIV века, код којих је особен сликарски приступ до крајњих граница удаљио шлемове од њиховог стварног изгледа, cf., на пример, T. Velmans, *Les miniatures inédites d'un manuscrit Arménien de la région du Vaspourakan (XIVe siècle) à la Bibliothèque nationale de Paris*, CA 38 (1990) 123–158, figs. 10, 15–17, 48.

⁴⁴ Cf., рецимо, сцену Зидања Вавилонске куле у Дечанима (Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манасџир Дечани*, Београд 2005, сл.

могле да привуку и неке представе нехришћанских народа из западњачке иконографије, попут приказа Монгола на fol. 63b рукописа *Уарске хронике* (око 1360) из Националне библиотеке у Будимпешти (cod. lat. 404), као и многобројни костими Хуна и Кумана из истог рукописа, очевидно фантастичног карактера (сл. 5).⁴⁵ Ипак, облик шешира из *Београдске Александриде* пре наводи на другачију претпоставку. Реч је о можда невешто представљеном али стварном типу шешира, делу позновизантијског дворског костима. То је, на посредан начин, уочено и у старијој литератури, иако без покушаја термилошког прецизирања и детаљнијег објашњења. Наиме, већ је запажена сличност између шешира из београдског рукописа и оног на познатом портрету цара Јована VIII Палеолога (1425–1448) на медаљону који је за време боравка византијске делегације на сабору у Ферари–Фиренци (1438–1439) израдио раноренесансни мајстор Антонио Пизано – Пизанело.⁴⁶ Тај шешир византијског василевса има високу калоту, украшену радијално

Сл. 6. Пизанело, Јован VIII Палеолог
Fig. 6. Pisanello, John VIII Palaiologos

348), коју је с минијатуром из *Београдске Александриде* већ повезао Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 17. Још је важније поменути представе паганских филозофа, често приказаних с необичним капама на глави. Cf. нарочито акварел Михаила Валтровића с представама неколико античких мудраца из приправе Жиче, посебно крајњу десну фигуру [*Валијровић и Милутиновић – итеренска грађа 1871–1884*, ed. Т. Дамљановић, Београд 2006, 79; Д. Војводић, *На ирају изиубљених фресака Жиче (II)*, Зограф 35 (2011) 151, сл. 10–11]. Cf. и представе Плутарха, Тукидида и Вергилија у цркви Благовештења Московског кремља (1547–1551; 1564): И. Я. Качалова, Н. А. Маясова, Л. А. Щенникова, *Благовештенский собор Московского Кремля*, Москва 1990, 40, сл. 100, 103–104. За представе античких филозофа у источнохришћанској уметности cf. И. Дуйчев, *Древноезически мислител и писатели в старата българска живопис*, Софија 1978.

⁴⁵ *The Hungarian illuminated chronicle. Chronica de gestis Hungarorum*, ed. D. Dercsényi, Budapest 1969, 80, стр. 125 факсимила et passim. У крајњем случају, могло би се помислити и да су необични шешири из *Александриде* варијација особенних оглава у облику рогова, која се, често уз епитет *српски*, у дубровачким изворима помињу као *ијевој-иривој*, а каква су представљена на портретима властелинки у Доњој Каменици, Матки и Крепичевцу (Радојковић, *Накић код Срба*, 203–205; eadem, *Ујицај европских уметничких ираваца у средњем веку на српску ирмењену уметност*, in: *Европа и Срби*, ed. С. Терзић, Београд 1996, 178). Ипак, чини се да је веза поменутих минијатура *Београдске Александриде* с тим примерима до краја искључена. Исто је тако тешко прихватљиво и запажање Павла Васића, који је шешир грчког „војнука“ из илустрованог прегледа костима што га је Чезаре Вечели штампао у Венецији 1590. године повезао са „шлемом“ Александра Великог из *Српске Александриде* [П. Васић, *Јуџословенске ношње у XVI веку*, Зборник Етнографског музеја 1901–1951 (1951) 131–132, сл. 2].

⁴⁶ Сличност са шеширом Јована VIII, који, као и Александров, назива „шлемом“, уочио је још Радојчић, *Минијатуре у српским Александридама*, 140, а његов закључак прихватају М. Харисијадис, *Два рукописа*, 86; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 49, и Д. Б. Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 17. За Пизанелов медаљон cf. Ј. А. Fasanelli, *Some notes on Pisanello and the Council of Florence*, Master drawings 3/1 (1965) 36–47; V. Juren, *À propos de la médaille de Jean VIII Paléologue par Pisanello*, *Revue numismatique* 6 (1973) 219–225; *Byzantium. Faith and power (1261–1557)*, ed. Н. С. Evans, New York 2004, 535–536, cat. no. 321; L. Jardine, J. Brotton, *Global interests. Renaissance art between East and West*, London 2000, 25–27; S. Lazaris, *L'empereur Jean VIII Paléologue vu par Pisanello lors du concile de Ferrare–Florence*, *BF* 29 (2007) 293–394; T. L. Jones, *Renaissance portrait medal and the court context. On the origins and political function of Pisanello's invention*, PhD thesis, The Florida State University 2011, 73–100. Сачувана је и Пизанелова припремна скица за медаљон, а на основу медаљона израђена је вајана царева биста, чијим се аутором сматра Антонио Филаре-

распоређеним вертикалним тракама. Обод, несразмерно низак у односу на калоту, чине два сегмента, шиљати чеони и темени, исте висине, али припијен уз обод. Танка трака украшава доњу и горњу ивицу обода, а његова површина рашчлањена је уским вертикалним наборима, благо закошеним (сл. 6). Сличан шешир, нешто једноставнијег обода, приказан је и на коњаничком портрету цара на реверсу медаљона.⁴⁷ И

те (1400–1446) или Донатело (1386–1466), cf. *Byzantium. Faith and power*, 532–534, cat. no. 319, 320.

⁴⁷ Fasanelli, *Some notes on Pisanello*, fig. 1. Примери из ренесансног сликарства сведоче о томе да се необичан шешир Јована VIII у Италији посматрао као типично византијски одевни предмет, односно као део ромејског царског костима. По узору на Пизанелов медаљон, Пјеро дела Франческа насликао је шешир Константина Великог на представи Битке код Милвијског моста у цркви Светог Фрање у Арцу, а вероватно је и лик истог владара у сцени Сан цара Константина сликао према лицу Јована VIII, кога је могао видети за време сабора у Фиренци [M. Vickers, *Some preparatory drawings for Pisanello's medallion of John VIII Paleologus*, *The Art Bulletin* 60/3 (1978) 423, figs. 13, 14]. Дуго се веровало да и у портретима двојице мага на сцени њиховог поклоњења Христу коју је Беноцо Гоцолли насликао у фирентинској Капели Медичи 1459. године треба видети цара Јована VIII и патријарха Јосифа II, али је у новијој литератури такво тумачење одбачено [R. J. Crum, *Roberto Martelli, the Council of Florence, and the Medici Palace Chapel*, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 59 (1996) 403–405]. Шешир истог облика приказан је и на Пезелиновој представи цара Константина у сцени Папа Силвестар васкрсава бика, данас у музеју у Ворчестеру, као и на делу анонимног мајстора Свети Бернандин васкрсава дечака (Ch. Walter, *A problem picture of Emperor John VIII and the Patriarch Joseph*, in: idem, *Pictures as language. How the Byzantines exploited them*, London 2000, 195–203). Коначно, многобројне представе шешира тог типа, као и других делова типично византијског костима, могу се видети на призорима из римске и грчке историје и митологије које су на свадбеним ковчежићима и у једном илустрованом рукопису насликали фирентински мајстор Аполонио ди Ђовани и његови сарадници између четврте и седме деценије XV века, cf. E. H. Gombrich, *Apollonio di Giovanni. A Florentine cassone workshop seen through the eyes of a humanist poet*, in: idem, *Norm and form*, London 1985⁴ (reprint 2003), 11–28, figs. 16–47. Чињеница да је за ту веома занимљиву групу античких наратива одабран византијски костим објашњива је ако се има у виду тадашње веровање да се он није много разликовао од античког. За пи-

шешир на портрету Јована VIII у *Синајском ѱсалѿиру* (*MS. Sinait gr. 2123, fol 30^v*), сликаном према Пизанеловом медаљону, можда руком истог мајстора, веома је сличан поменутом. Истина, калота није декорисана, а чеони сегмент обода, одвојен на средини бочних страна шешира од теменог, знатно је плићи него на медаљону. Упркос тим разликама, нема никакве сумње да је реч о истом типу одевног предмета као на Пизанеловом медаљону.⁴⁸

Превлађује мишљење да у разматраним шеширима Јована VIII треба препознати *скијадион* (*σκιάδιον*, од *σκιά*, *сенка*), капу о којој се у Псеудо-Кодиновом трактату говори као о делу костима достојанственика и самог византијског цара.⁴⁹ Иако јој у прилог свакако иде етимологија речи *скијадион*, наведена претпоставка није доказива у потпуности, будући да се у поменутом извору не даје детаљан опис дворске капе о којој је реч. Стога није искључено да под *скијадионом* треба подразумевати назив за „уобичајену дворску високу капу епохе“.⁵⁰ С друге стране, помисао да је на портретима Јована VIII приказан управо Псеудо-Кодинов *скијадион* у приличној мери оправдава околност да неколико сачуваних аналогних примера, осим једног посебног, заправо јесу представе византијских царева и високих дворских достојанственика.

Први међу преосталим примерима нешто је млађи од Пизанеловог медаљона и минијатуре из *Синајског ѱсалѿира*. Реч је о шеширу на портрету Манојла Ласкариса Хадзикиса у цркви Богородице Пантанасе у Мистри, насталом после 1445. године.⁵¹ Као

Сл. 7. Мисѿра, Црква Богородице Панѿанасе, ѿпортрет Манојла Ласкариса Хадзикиса
Fig. 7. Mystras, The Church of Virgin Pantanassa, portrait of Manuel Laskaris Hadzikis

сано сведочанство о том уверењу cf. *Renaissance princes, popes and prelates. The Vespasiano memoirs, lives of illustrious men of the 15th century*, transl. W. George, E. Waters, New York 1963, 26.

⁴⁸ Синајски минијатурни портрет Јована VIII као аналогују за шешир у *Београдској Александриди* помињу М. Харисијадис, *Два рукојиса*, 86, п. 52; Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, 49, п. 39, и Д. Б. Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 17. О том минијатурном портрету Јована VIII cf. I. Spatharakis, *Portrait in Byzantine illuminated manuscripts*, Leiden 1976, 51–52, fig. 20; H. Belting, *Das illuminierte Buch in der spät byzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg 1970, 87–90, fig. 52; B. J. Бурић, *Готичко сликарство у Византији и код Срба уочи ѿурских освајања*, Зограф 18 (1987) 46–47, сл. 1; R. S. Nelson, *The Italian appreciation and appropriation of illuminated Byzantine manuscripts, ca. 1200–1450*, DOP 49 (1995) 229 (= idem, *Later Byzantine painting. Art, agency, and appreciation*, Aldershot 2007, XIV); *Byzantium. Faith and power*, 533, fig. 319.1 (репродукција у боји).

⁴⁹ Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, ed. J. Verpeaux, Paris 1966, 132, 141, 145, 147–149, 151, 153–166, 180, 195, 204, 207–208, 227; Spatharakis, *Portrait in Byzantine illuminated manuscripts*, 53; E. Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins à l'époque Paléologue*, Uppsala 1994, 52, et passim; N. P(atterson) Š(evčenko), *Skiadion*, in: *Oxford dictionary of Byzantium* (у даљем тексту: ODB) III, ed. A. P. Kazhdan, New York – Oxford 1991, 1910; M. G. Parani, *Reconstructing the reality of images. Byzantine material culture and religious iconography (11th–15th centuries)*, Leiden–Boston 2003, 70. Постоји и претпоставка да је скијадион био капа слична турбану или шешир црквених достојанственика, што би имало упориште у сведочанству Симеона Солунског, cf. ODB III, 1910; Б. Поповић, *Високе капе – клобуци из манастѿира Ресаве и ѿурбан Теодора Меѿохиѿа*, ЗНМ 19/2 (2010) 93, 95 et passim.

⁵⁰ Поповић, *Високе капе – клобуци из манастѿира Ресаве*, 93.

⁵¹ R. Etzeoglou, *Quelques remarques sur les portraits figurés dans les églises de Mistra*, JÖB 32/5 (1982) 517–518, fig. 18; S. T. Brook, *Commemoration of the dead. Late Byzantine tomb decoration*, Phd. Diss., New York 2002, 350–355; *Byzantium. Faith and power*, 532, n. 2; Parani, *Reconstructing the reality of images*, 70, pl. 73; M. Ασπρά-Βαρδαβάκη, M. Εμμανουήλ, *Η Μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά*.

и на минијатури у *Синајском ѱсалѿиру*, на тој фресци калота је бела и без украса, а обод је дводелан (сл. 7). Иако је помишљано да је мистарски достојанственик необичан шешир одабрао по угледу на самог Јована VIII,⁵² неколико старијих, донедавно неразматраних примера показује да ношење *скијадиона* није зависило од личног избора појединца, већ да је у питању била раширенија пракса. На једној минијатури у рукопису књижевног дела *Chevalier errant* Томе из Салуца из Националне библиотеке у Паризу (*MS fr. 12559*), илустрованом између 1403. и 1405. године, представљени су источњачки кнежеви (fol. 162). У насликани простор ограђен шаторима смештене су личности у „оријенталним“ костимима, од којих неколицина седи на ћилимима.⁵³ Посебну пажњу привлачи десни

Οι τοιχογραφίες του 15ου αιώνα, Αθήνα 2005, 206–210, εικ. 97. Од мистарских споменика вреди поменути и поједине минијатуре рукописа *Књије о Јову* из Националне библиотеке у Паризу (*Parisinus graecus 135*), из 1361/1362. године [T. Velmans, *Le Parisinus Grecus 135 et quelques autres peintures de style gothique dans le manuscrits grecs à l'époque des Paléologues*, Cahiers archeologiques 17 (1967) 217, 226, figs. 11, 22]. Иако је претпостављено да су на њима представљени скијадиони (Etzeoglou, *Quelques remarques sur les portraits*, 518), због западњачке иконографије и стила минијатура, али и самог облика шешира, такву претпоставку треба узети у обзир само уз велику резерву. О том значајном рукопису cf. и infra.

⁵² Etzeoglou, *Quelques remarques sur les portraits*, 518.

⁵³ На минијатуру је скренуо пажњу J. Kubiski, *Orientalizing costume in early fifteenth-century French manuscript painting* (*Cité des*

Сл. 8. Париз, Национална библиотека,
Chevalier errant (MS fr. 12559), fol. 162
Fig. 8. Paris, Bibliothèque nationale de France,
Chevalier errant (MS fr. 12559), fol. 162

од двојице „кнежева“ који разговарају у доњем левом углу минијатуре. Он је одевен у белу гранацу, хаљину с рукавима који од лаката слободно падају, закопчану спреда (сл. 8).⁵⁴ За нашу тему најзанимљивији иконографски детаљ јесте бео шешир представљене личности, будући да се његов облик у основи подудара с претходно поменутих византијским примерима, а разлика је само у нешто другачије стилизованом ободу. Како је недавно претпостављено, тај минијатурни приказ вероватно верно преноси костим и изглед цара Манојла II Палеолога (1391–1425), који је приликом путовања по западноевропским земљама у Паризу боравио у два наврата као гост краља Шарла VI (јун–септембар 1400; фебруар 1401 – новембар 1402).⁵⁵ Бели костим, седа коса и седа брада приказане личности имају, наиме, упориште у писаним изворима. Француски хроничари забележили су да је Манојло II био потпуно сед, те да је био „одевен у царску ношњу од беле свиле“.⁵⁶ По свему судећи, илуминатор рукописа није пропустио прилику да види ромејског

Dames Master, Limbourg Brothers, Boucicaut Master, and Bedford Master), Gesta 40 (2001) 163–169, fig. 1.

⁵⁴ О том типу хаљине cf. Б. Цветковић, *Прилози проучавању византијској дворској косицима – урванάτζα-λαπάτζας*, ЗРВИ 34 (1995) 142–155.

⁵⁵ Kubiski, *Orientalizing costume*, 163–164 (аутор запажа да цар носи скијадион). О боравку Манојла II у западноевропским земљама cf. J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425). A study in late Byzantine statesmanship*, New Brunswick 1969, 167–199; D. M. Nicoll, *The last centuries of Byzantium*, Cambridge 1993², 309–312, 318. У прилог правилном разумевању сврставања византијског цара у „оријенталистички“ контекст на поменутој минијатури треба подсетити на податке из извора у којима се он помиње као „хришћански владар са далеког Истока“, cf. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1996), 515.

⁵⁶ Kubiski, *Orientalizing costume*, 164 (са изворима).

Сл. 9. Венеција, Хеленски институт,
Роман о Александру (cod. gr. 5), fol. 143^r
Fig. 9. Venice, Istituto Ellenico, *Alexander Romance*
(cod. gr. 5), fol. 143^r

цара, чија је појава у Паризу, као и у свим местима која је посетио, изазвала велико интересовање.⁵⁷

О распрострањености високих шешира у позновизантијском дворском костиму сведочи и један писани извор. У опису изгледа трапезунтског цара Манојла III Комнина (1390–1416) и његовог сина Алексија који доноси кастиљански изасланик Руј Гонзалес де Клавиho помињу се „високи шешири прекривени златним врпцама, са ждраловим перјем на врху“ и „оперважени крзном ласице“.⁵⁸ Чини се да с том

⁵⁷ За још неке позније примере из француских рукописа, који у основи одговарају поменутих капама, cf. *ibid.*, 170, figs. 10, 11, 13; Barker, *Manuel II Paleologus*, figs. 7–8.

⁵⁸ *Narrative of the embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the court of Timour, at Samarcand, A.D. 1403–6*, transl. C. R. Markham, London 1859, 61; Kubiski, *Orientalizing costume*, n. 16. Можда је управо Трапезунтско царство имало улогу прениоца разматраног елемента дворског костима у Цариград. Наиме, може се говорити о сличностима „скијадиона“ с неким монголским капама (*ibid.*, n. 16, fig. 5/e). Cf. и друге источњачке шешире (*ibid.*, fig. 5) који имају високе шиљате калоте и ободу често састављене од неколико сегмената. Сличне капе могу се видети и на минијатурама тзв. *Димотијичке Шахнаме* из око 1330. године, cf. D. Brian, *A reconstruction of the miniature cycle in the Demotte "Shah Namah"*, *Ars islamica* 6 (1939) 97–112, fig. 1, 3, 8, 18, 21, 22, 24–29; O. Grabar, *Notes on the iconography of the "Demotte" Shahname*, in: idem, *Constructing the study of Islamic art II. Islamic visual culture, 1100–1800*, Aldershot 2006, 151–165, fig. 2. Претпоставку да је „скијадион“ западноевропског порекла (cf. Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins*,

Сл. 10. Београдска Александрида, fol. 35',
Александрова јозба, дешиљ (фото-документација
Народној музеја у Београду)

Fig. 10. Belgrade Alexandride, fol. 35',
Alexander's feast, a detail (photo-documentation
of National museum in Belgrade)

драгоценом белешком шпанског путописца⁵⁹ треба у извесној мери повезати и неке примере из уметности Трапезунта. Наиме, остало је готово непримећено да је шешир који типолошки одговара претходно разматраним представљен и у венецијанском рукопису *Романа о Александру*, у оквиру сцене Царица Кандакија шаље сликаре да портретишу Александра Великог (fol. 143r, сл. 9).⁶⁰ На левој страни композиције налази се зограф у разговору с владарком. Он преко плаве дугачке тунике носи црвену гранацу која пада све до чланака, док му је на глави шешир шиљатог предњег дела обода и овалног задњег, с позлаћеном калотом. На десној страни минијатуре приказана су двојица сликара на коњима. Први је одевен као онај на претходној сцени, а други носи плаву тунику и истоветан шешир, само плаве боје. На тој представи калоте шешира издуженије су него на првој, са украсима попут драгуља на врху, што их, осим по облику обода, у приличној мери приближава „скијациону“ Јована VIII на Пизанеловом медаљону.⁶¹ Различита боја калоте и обода на шеширу главног зографа одговара решењима на минијатури из *Синајској њсалџири* и на портрету Манојла Ласкариса, а спој гранаце и шиља-

52) оповргавају сведочанства западних извора. Тако је хуманиста Веспасијано да Бистичи запазио да цар Јован VIII носи типично грчки шешир (*Renaissance princes, popes and prelates. The Vespasiano memoirs*, 25; Jones, *Renaissance portrait medal*, 75).

⁵⁹ Постоји још занимљивих описа, али ни они нису довољно конкретни. Рецимо, данас се може само нагађати како је тачно изгледао „један од оних шиљатих грчких шешира на којем је, дуж реченог шиљака, било три златна пера“ и који је на глави царице Марије, супруге Јована VIII и кћерке трапезунтског цара Алексија IV Комнина, видео путописац Бертрандон де ла Брокијер 1433. године у Цариграду, cf. Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 96–98; И. Ђурић, *Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолога, 1392–1448*, Београд 1984, 276.

⁶⁰ Xungoroulos, *Les miniatures du roman d'Alexandre le Grand*, 125, pl. 170; *The Greek Alexander romance*, 335. Да су на тој минијатури представљени „скијациони“, сматрају једино R. Etzeoglou, *Quelques remarques sur les portraits*, 518, и M. Ασπρά-Βαρδαβάκη, Εμμανουήλ, *Η Μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά*, 210.

⁶¹ На листу 143', где је представљен зограф који портретише Александра, и у сцени испод те, где зограф доноси портрет Кандакији (Xungoroulos, *Les miniatures du roman d'Alexandre le Grand*, 125, pl. 171; *The Greek Alexander romance*, 336), костим је нешто једноставнији од оног на поменутих представама зографа.

тог шешира појављује се и на „портрету“ Манојла II у поменутом француском рукопису.⁶² Према томе, нема нарочитог разлога да се примери из венецијанског *Романа о Александру* не сматрају најстаријим сачуваним ликовним представама шешира типа „скијациона“.

Дакле, када је реч о шеширу Александра Великог у *Београдској Александриди*, поред портрета Јована VIII Палеолога, постоји још неколико раније неуочених аналогних примера. Ипак, иако припада истом типу (висока калота, дводелан, напред „заоштрен“ обод), шешир из београдског рукописа не одговара им у потпуности. Његова је калота знатно плића, а и задњи сегмент обода је „заоштрен“, па се он не може у потпуности поистоветити с наведеним византијским „скијационима“.⁶³ С друге стране, за остале шешире у *Београдској Александриди*, код којих је разлика у висини предњег и задњег сегмента обода мање наглашена, а ти сегменти нису повијени при врху, нити су украшени бисерима, може се рећи да у основи одговарају претходно разматраним византијским примерима. То се посебно односи на шешире ратника у сцени гозбе, који, као и „скијацион“ Јована VIII, имају особене наборе на предњем сегменту обода (сл. 10).

Претпоставку да су у *Београдској Александриди* приказане управо византијске дворске капе, а не фантастични шешири, на посредан начин могла би да потврди и чињеница да су стварни елементи дворске ношње представљени и на појединим минијатурама млађег српског рукописа *Александриде*. На fol. 127', у оквиру коњаничке представе Александра и његових ратника, у *Софијској Александриди* на глави владара приказана је висока капа чије је исходиште у ромејском дворском костиму несумњиво.⁶⁴ На тој минијатури појављује се и гранаца, хаљина с рукавима који слободно падају с рамена, такође византијског порекла (сл. 11).⁶⁵

⁶² За рани поствизантијски пример споја гранаце и шешира сличног скијациону cf. представу светог Нестора насликану у оквиру Небеског двора у католикону манастира Преображења на Метеорима: E. N. Georgitsoyanni, *Les peintures murales du Vieux Catholicon du monastère de la Transfiguration aux Météores* (1483), Athènes 1992, pl. 92.

⁶³ Разложно је претпоставити да су наведене разлике последица импровизације илуминатора. То, међутим, није једино могуће објашњење. Наиме, на минијатури Цезарове сахране, делу радионице Аполонија Ђованија, представљен је шешир чији су предњи и задњи сегмент повијени, донекле слично као на београдској минијатури (Gombrich, *Apollonio di Giovanni*, pl. 41). Занимљиво је такође то што је Александров шешир на београдској минијатури украшен, како изгледа, бисерима, а да се у Псеудо-Кодиновом трактату бисерна декорација помиње при опису деспотовог скијациона, cf. Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, 143, 145, 147, 152; Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins*, 13; Поповић, *Високе капе – глобуци из манастира Ресаве*, 94.

⁶⁴ *Софијска илустрирана Александрида*, 127', таб. у боји 8 у прилогу. Овом приликом нема простора за детаљније разматрање костима из *Софијске Александриде*, али вреди приметити да су капе на минијатури о којој је реч најсличније високим капама представљеним на Пизанеловим припремним цртежима за медаљон Јована VIII, cf. Fasanelli, *Some notes on Pisanello*, figs. 1–2, pls. 28–35; Vickers, *Some preparatory drawings for Pisanello's Medaillon of John VIII Paleologus*, figs. 1–8.

⁶⁵ Цветковић, *Прилој ироучавању византијској дворској костими*, 150. Треба скренути пажњу и на одређене сличности између костима у *Софијској Александриди* и оних на минијатури *Закона о рудницима* деспота Стефана, насликану у XVI веку на ос-

Сл. 11. Софија, Народна библиотека „Кирило и Методије“, Српска Александрида [бр. 771 (381)], fol. 127'
 Fig. 11. Sophia, National library „Cyril and Methodios“, Serbian Alexandride [no. 771 (381)], fol. 127'

* * *

Осврт на необичну иконографију Александра Великог и његових војника у *Београдској Александриди* не би био потпун без разматрања једне занимљиве западноевропске књижевне илустрације. На фронтиспису (fol. 1^v) *Романа о Александру* Јохана Хартлиба (*Histori von dem grossen Aleksander*, око 1444), немачког превода тзв. баварске редакције латинског превода *Романа о Александру* Лава Напуљског,⁶⁶ штампаног код Јохана Бемлера у Аугсбургу 1473. године,

нову оригинала из 1412. године (*Byzantium. Faith and power*, 54–55, cat. no. 26). Због приказа капа с високим калотама и зашиљеним ободима усмереним надолу та минијатура свакако има изванредан компаративни значај и за проучавање *Београдске Александриде*. У том смислу не би требало прескочити ни сасвим недавно публиковану представу светог Јакова Персијског из цркве Ваведена Богородичиног у Доцу (четврта деценија XV века), са шеширом који у извесној мери подсећа на претходно разматране византијске примере (Г. Суботић, *Долац и Чабићи*, Београд 2012, 38, црт. на стр. 41, сл. на стр. 53), а, у крајњем случају, ни лик светог Исмаила из цркве Светог Петра у селу Беренде (трећа или четврта деценија XIV века) (Е. Бакалова, *Стенописите на црквата при село Беренде*, Софија 1976, 47, сл. 55). Коначно, треба поменути и то да су шешири необично високих калота приказани и у рукопису јерменске верзије *Романа о Александру* из 1544. године, насталом у Цариграду, cf. *Armenia sacra*, fig. 385.

⁶⁶ О том књижевном делу cf. Ross, *Alexander historiatus*, 49–50.

Сл. 12. Јохан Хартлиб, *Histori von dem grossen Aleksander*, fol. 1^v
 Fig. 12. Johann Hartlieb, *Histori von dem grossen Aleksander*, fol. 1^v

Александар носи шешир веома сродан разматраним византијским примерима (сл. 12).⁶⁷ Будући да је то једина нама позната представа Александра Великог слична оној у српском рукопису из бивше Народне библиотеке, мора се поставити питање о томе да ли је та дрворезна минијатура својеврстан доказ западно-европског порекла београдске минијатуре, насупрот претходно израженом уверењу у њено византијско исходиште. Колико год изгледала привлачно, таква помисао ипак се не чини оправданом. Пре ће, чини се, бити исправније другачије објашњење. Наиме, у поменутој илустрованој иконабули Александар носи „византијску“ капу једино на фронтиспису, док је на осталим минијатурама приказан у савременом витешком оклопу и с владарском круном.⁶⁸ Осим тога, Александрова представа са шеширом не постоји ни у илустрованим рукописима Хартлибовог дела коришћеним као предлог за илустрације у штампаној верзији.⁶⁹ Стога треба размислити о другачијем тумачењу иконографије аугсбуршког фронтисписа. Она је, изгледа, резултат примене сличног поступка као и код раније поменутих раноренесансних призора из античке историје на којима је представљен позновизантијски дворски костим.⁷⁰ Будући да је Александар приказан на фронтиспису у виду бисте, може се помишљати и на то да је улогу иконографског узора имао баш Пизанелов медаљон Јована VIII или нека

⁶⁷ Ross, *Illustrated medieval Alexander-Books*, 148, fig. 238. Иста гравира Александра Великог штампана је и у Бемлеровом издању античког романа *Ајопоније из Тура*, cf. *ibid.*, n. 26.

⁶⁸ *Ibid.*, figs. 239–265.

⁶⁹ *Ibid.*, figs. 178–237.

⁷⁰ Cf. n. 47.

Сл. 13. Берлин, Државни музеј, гравира, „El Gran Turco“
Fig. 13. Berlin, Staatliche museum, „El Gran Turco“

Александрова представа која је била заснована на њему.⁷¹ Да је Пизанелов портрет византијског цара коришћен као предлог за западноевропске представе „егзотичних“ личности, показује дрворезни портрет Мехмеда II Освајача (*El Gran Turco*) из око 1470. године (сл. 13).⁷² Портретска обележја османског султана дословно су преузета с портрета Јована VIII, а шешир тог василевса на измаштаној представи турског освајача Цариграда замењен је изразито стилизованим шлемом с приказом змаја.⁷³ Постоје још занимљивији примери угледања на медаљон Јована VIII. Тако је с тим Пизанеловим остварењем иконографски готово истоветна дрворезна представа Мехмеда Освајача у тзв. *Нирнбершкој хроници* (*Liber chronicarum*) Хартмана Шедела Старијег (1440–1514), релативно савременој (1493) издању Хартлибове књиге о Александру (сл. 14).⁷⁴ На основу наведених примера могло би се

⁷¹ Осим поменуте склоности раноренесансних уметника да ликове из античке прошлости одевају у савремено византијско рухо, додатни мотив за то да Александар у разматраној икунуабули буде представљен по узору на познати портрет једног византијског цара могло је бити и уверење Јохана Хартлиба да је аутор оригиналног Романа о Александру Евсевије из Цезареје (!), cf. Ross, *Illustrated medieval Alexander-Books*, 148, n. 26.

⁷² C. Campbell, A. Chong, *Bellini and the East*, London 2005, 66–69, cat. no. 14, figs. 27–28.

⁷³ Занимљиво је то што биста из Националне галерије у Вашингтону, остварење радионице Андреје дел Верокија (1483–1485), приказује и самог Александра Великог с донекле сличним шлемом, украшеним представом змаја, cf. S. Poeschel, *Alexander Magnus Maximus. Neue Aspekte zur Ikonographie Alexanders des Großen im Quattrocento*, *Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte* 23–24 (1988) 68–69, Abb. 8.

⁷⁴ *Byzantium. Faith and power*, 404, 406, cat. no. 248.

Сл. 14. Хартман Шегел Старији, *Liber chronicarum*, fol. 256'
Fig. 14. Hartman Schedel the Elder, *Liber chronicarum*, fol. 256'

претпоставити да је и порекло иконографије Александровог дрворезног попрсја из Хартлибове књиге последица угледања на неку представу уобличену на основу Пизанеловог медаљона. Разуме се, наведено тумачење иконографски изузетног западноевропског Александровог приказа не може се без посебних истраживања коначно и доказати, али се оно, у сваком случају, чини оправданијим од покушаја његовог довођења у било какву „генетичку“ везу с минијатурама *Београдске Александриде*.

* * *

У погледу костима, други „портрет“ Александра Великог из *Београдске Александриде* (26^v)⁷⁵ јединствен је у свеукупној средњовековној иконографији тог владара (сл. 15).⁷⁶ Ипак, у византијској и српској

⁷⁵ Петковић, *Минијашуре Александријде*, 78; Радојчић, *Минијашуре у српским Александридама*, 139–140, сл. на стр. 139; Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953, сл. 46; Радојчић, *Старе српске минијашуре*, таб. XXXIV; Радојчић, *Aleksandrida*, сл. на стр. 58; Харисијадис, *Два рукописа*, 85, сл. 14; Маринковић, *Српска Александрида*, 69, таб. VI; Максимовић, *Српске средњовековне минијашуре*, сл. 11; Васиљевић, *Минијашуре београдске Александриде*, 19, сл. 6.

⁷⁶ Од примедба претходних истраживача треба одбаци мишљење да је Александар представљен „у царској одори и пози“, поткрепљено чињеницом да се минијатура налази у близини дела текста у којем се о њему говори као о цару васељене (Маринковић, *Српска Александрида*, 110). Светозар Радојчић је, истичући место у тексту на којем се помиње Александрово прерушавање, на његовој глави видео „чудну капу, перзиску кучму – факеолиду“ (Радојчић, *Минијашуре у српским Александридама*, 140; idem, *Старе српске минијашуре*, 47). Такву идентификацију је, уз примедбу да је капа „попут турбана“, прихватио Д. Б. Васиљевић, *Минијашуре београдске Александриде*, 19.

уметности средњег века лако се проналазе представе које му иконографски одговарају. Тако пример који недвосмислено упућује на византијско порекло Александрове необичне капе спада у најрепрезентативније ктиторске портрете позновизантијске уметности. Као што је више пута запажено,⁷⁷ исти тип капе представљен је на портрету Теодора Метохита изнад улаза у наос католикона манастира Христа Хоре у Цариграду, насталом између 1315. и 1320/1321. године.⁷⁸ Метохитова капа се у стручној литератури углавном поистовећује с *факиолионом* (турбаном), који су, по Псеудо-Кодину, у нарочитим приликама носили византијски цар и достојанственици⁷⁹ и који се сразмерно рано помиње у писаним изворима.⁸⁰ Слично као и када је реч о „скијадииону“, услед непостојања детаљнијег описа факиолиона у Псеудо-Кодиновом тексту тај се назив може користити само условно. У сваком случају, многобројни потоњи примери, посебно они из српског сликарства зрелог XIV века, сведоче о изразитој распрострањености поменутог одевног предмета.⁸¹ Те представе истовремено су и најближе иконографске паралеле капи Александра Великог из *Београдске Александриде*.⁸² Нарочиту пажњу треба обратити на

Сл. 15. Београдска Александрида, fol. 26v, „Цар Александар“ (фото-документација Народне музеја у Београду)

Fig. 15. Belgrade Alexandride, fol. 26v, „Emperor Alexander“ (photo-documentation of National museum in Belgrade)

⁷⁷ Харисијадис, *Два рукописа*, 86; Б. Радојковић, *Однос и везе старе српске белејирискике и уметничких заната*, Зборник Музеја примењене уметности 9–10 (1966) 12; Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 19.

⁷⁸ P. A. Underwood, *The Kariye Djami I*, New York 1966, 42–43; II, pls. 26–29 (аутор сматра да је реч о скијадииону); R. G. Ousterhout, *The art of Kariye Camii*, London 2002, 119, сл. на стр. 118. Слична капа појављује се на представи витлејемског намесника Квирина у сцени Пописа Марије и Јосифа из циклуса Христовог детињства у припрати исте цркве [Underwood, *The Kariye Djami I*, 89; II, pls. 159, 160, 162; J. Lafontaine-Dosogne, *Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ*, in: *The Kariye Djami IV. Studies in the art of the Kariye Djami and its intellectual background*, ed. P. A. Underwood, Princeton 1975, 206–208. Cf. и R. S. Nelson, *Taxation with representation. Visual narrative and the political field of the Kariye Djami*, *Art History* 22 (1999) 56–82]. Капе приказане на глави чиновника у истој сцени у Каленићу и у цркви Светог Николе у Куртеа де Арђеш представљају варијацију модела из Хоре [Д. Симић-Лазар, *Каленић. Сликарство, историја, Крагујевац 2000*, 226, 238–239, таб. XL, XLI, XLII, сл. а на стр. 236, сл. а на стр. 237, сл. б на стр. 237].

⁷⁹ Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, 159, 160, 161, 162, 163, 200, 227; Parani, *Reconstructing the reality of images*, 70; eadem, *Cultural identity and dress. The case of late Byzantine court costume*, *JÖB* 57 (2007) 109; Поповић, *Високе капе – клобуци из манастира Ресаве*, 99, 107. Cf. и Ousterhout, *The art of Kariye Camii*, 119 („the turban like head-gear“). Посебно је карактеристична примедба Сирила Манга: „It comes as a shock to see the humanist scholar Theodore Metochites decked out in caftan and huge turban like a Turkish pasha“ (C. Mango, *Discontinuity with the classical past in Byzantium*, in: *Byzantium and the classical tradition*, ed. M. Mullet, R. Scott, Birmingham 1981, 51).

⁸⁰ Најранији помен везан је за прославу тријумфа цара Василија I из 878. године, када је његов син Константин носио факиолион, cf. *Constantine Porphyrogenitus. Three treatises on imperial military expeditions*, ed. J. F. Haldon, Vienna 1990, 142, 279; Parani, *Reconstructing reality of images*, 68, n. 60.

⁸¹ Као ознака за српске представе капа тог типа у употреби је и назив *клобук*, cf. нарочито Поповић, *Високе капе – клобуци из манастира Ресаве*, 92, 94.

⁸² Истраживачи су већ запазили да се сличне капе могу видети на представи властеле у оквиру Страшног суда у Дечанима, на фрескама последњих псалама у припрати Леснова и Кучевишта, на главама хорова у сценама 17. стиха Акатиста у Дечанима и Марковом манастиру, као и на представи Понтија Пилата у сцени Јосиф моли за тело Христово у католикону манастира Зрза, cf. Радојчић, *Минијатуре у српским Александридама*, 140; Харисијадис,

једну сасвим особену иконографску целину. Највећи степен подударности према облику, а каткад и у погледу декорације, постоји између капе Александра Великог и капа представљених на главама светих ратника у одећи византијских дворских достојанственика у композицијама Небеског двора. У назначену групу

Два рукописа, 86; Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*. За поменуте фреске cf. С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд 1998, 186, таб. LV, 90, 91; И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањина*, Београд 1994, 104; Ж. Татић, Л. Мирковић, *Марков манастир*, Нови Сад 1925, 50, сл. 49; З. Ивковић, *Живот из XIV века у манастиру Зрзе*, Зограф 11 (1980), сл. 1, 4. Капе приказане у сцени Параболе о царској свадби у Ресави (V. J. Đurić, *La peinture murale de Resava. Ses origines et la place dans la peinture byzantine*, in: *Моравска школа и њено доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1972, dess. 1, fig. 21; Б. Тодић, *Манастир Ресави*, Београд 1995, 94, сл. 71, 72; Б. Иванић, *Царска свадба у Манастију*, in: *Манастир Ресави. Историја и уметност*, ed. В. Ј. Ђурић, Деспотовац 1995, 187–190, сл. 1) треба посматрати као познију варијанту истог типа, што важи и за капе дворана у сцени Петог васељенског сабора у Љубостињи (С. Ђурић, *Љубостиња*, Београд 1985, таб. VI) и за портрете синова деспота Ђурђа Бранковића на *Есфијменској њовељи* (П. Ивић, В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, *Есфијменска њовеља десјоша Ђурђа*, Београд 1989, сл. 13–15, 44; Б. Цветковић, *Есфијменска њовеља десјоша Ђурђа Бранковића: фантастична архитектура, Жича, Есфијмен или небески стјанови?*, in: *СУМЕИКАТА. Зборник радова њоводом чејрдесет јодина Инстииуиуа за историју уметности Филозофској факултету у Београду*, ed. И. Стевовић, Београд 2011, 349, сл. 1).

Сл. 16. Касторија, Црква Светиої Аѳанасија, Свети Александар Солунски (цртеж: Н. Дудић)

Fig. 16. Kastoria, Church of St. Athanasios tou Mouzaki, St. Alexander of Thessaloniki (drawing: N. Dudić)

иконографских аналогича спадају капе светих ратника у тамбуру северне куполе припрате Трескавца (1334–1343),⁸³ светих Димитрија и Ђорђа на фасади Богородичине цркве манастира Заума (1361),⁸⁴ светог Ђорђа у Марковом манастиру (1376/1377),⁸⁵ као и оне на представама светог Александра Солунског у храму Светог Атанасија у Касторији (1383/1384)⁸⁶ и у црк-

⁸³ Харисијадис, *Два рукописа*, 86; Васиљевић, *Минијатури београдске Александриде*, 19. О поменутој тематској целини cf. Ц. Грозданов, *Христос Цар, Бојородица Царица, небесните сили и светите војни во живописот од XIV–XV век во Трескавец*, in: idem, *Студији за охридскиот живопис*, Скопје 1990, 132–149; М. Глигоријевић-Максимовић, *Сликарство XIV века у манастиру Трескавцу*, ЗРВИ 42 (2005) 111–112, сл. 33–35; С. Смолчић-Макуљевић, *Царски Деизис и Небески двор у сликарству XIV века манастира Трескавац. Иконографски програм северне припраде цркве Богородичиној Усиена*, in: *Трета југословенска конференција византолога*, Београд–Крушевац 2002, 467, 470–471, сл. 4, 6.

⁸⁴ Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 106, црт. 27.

⁸⁵ Idem, *Из иконографије Марковој манастира*, Зограф 11 (1982) 87–92, сл. 5, 7–8 (= idem, *Живописот на Охридската архиепископија. Студији*, Скопје 2007, 283–290, сл. на стр. 284, 288).

⁸⁶ Ту сличност посебно су нагласили S. Ćurčić, *Alexander's Tomb*, 40, и Д. Б. Васиљевић, *Минијатури београдске Александриде*, 19. Фреска светог Александра из Касторије објављивана је и коментарисана више пута, cf. Σ. Πελεκаниδης, *Καστοριά. Βυζαντινὰ τοιχογραφαία*, Θεσσαλονίκη 1953, πλ. 151α, 152β; L. Grigoriadou, *L'image de la Déesis royale dans une fresque du XIVe siècle à Kastoria*, in: *Actes du XIVe congrès international des études byzantines*

ви Свете Марије на Глобоком с краја XIV века.⁸⁷ Од свих наведених решењу из *Александриде* најближа је, по облику и декоративним елементима, капа светог Александра из Касторије (сл. 16),⁸⁸ а највише разлика постоји у односу на примере из Трескавца.

Неким од светих ратника из Небеског двора Александрову представу приближавају и други делови његове одеће – дворска византијска хаљина *кавадион*⁸⁹ и плашт закопчан на грудима.⁹⁰ С кавационом и плаштом приказани су свети ратници у Зауму, као и свети Александар Солунски у поменутој костурској цркви и храму на Глобоком.⁹¹ Последња два примера значајна су из још неких разлога. Испоставља се, наиме, да је велики антички освајач, у београдском рукопису означен као ц(а)рљ александар,⁹² представљен баш као и његов свети имењак у сценама Небеског двора. Сашка Богевска, која је недавно указала на ту уистину важну иконографску подударност, предложила је и њено пажње вредно тумачење. По ауторки-

Ц, Bucarest 1971, 47–52, fig. 2; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 100–101, сл. 115; idem, *Мали Град – Свети Аѳанасије у Костуру – Борје*, Зограф 6 (1975) 39, сл. 22; Σ. Πελεκаниδης, Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1984, 118, πλ. 12; Г. Суботић, *Костурска сликарска школа. Наслеђе и образовање домаћих радионица*, Глас САНУ, Одељење историјских наука, књ. 10 (1998) 119, сл. 12; S. Bogevska, *Saint Alexandre dans la tradition hagiographique et iconographique byzantine*, Зборник. Средновековна уметност 6 (2007) 117–118, ill. 9.

⁸⁷ P. Thomo, *Byzantine Monuments on Great Prespa*, in: *Byzantine Macedonia. Art, architecture, music and hagiography*, ed. J. Burke, R. Scott, Melbourne 2001, 101, fig. 225; Г. Ангеличин-Жура, *Пеитерните цркви во Охридско-Преспански регион (Р. Македонија, Р. Албанија, Р. Грција)*, Струга 2004, 116, сл. на стр. 124; Bogevska, *Saint Alexandre dans la tradition hagiographique et iconographique byzantine*, 109–110, ill. 1.

⁸⁸ Д. Б. Васиљевић (*Минијатури београдске Александриде*, 19) уочава да је капа из Касторије „скоро идентична“ с капом из београдског рукописа. Извесне сличности Александрове представе и приказа светих ратника на сценама Небеског двора уочава и L. Grigoriadou, *L'image de la Déesis royale*, 49.

⁸⁹ Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, 146–166, 200, 219–220, 274; Parani, *Reconstructing the reality of images*, 60–61; eadem, *Cultural identity and dress*, 106. Д. Б. Васиљевић је у Александровој хаљини препознао „сканарику“, а у представама властеле на већ поменутој фресци из Леснова пронашао је и најближе паралеле (Васиљевић, *Минијатури београдске Александриде*, 19). Реч је о погрешном називу за дворску хаљину који је дуго био у употреби, али је пажљивијом анализом писаних извора доказано да се ради о забуну. Она је резултат неоснованог поистовећења дворске капе *скараникона* из Псеудо-Кодиновог текста и средњовизантијског *скараманиона*. О свему томе опширније: T. Dawson, *Oriental costume at the Byzantine court. A reassessment*, Byzantion 76 (2006) 102; Цветковић, *Прилози проучавању византијској дворској косицима*, 146, п. 18, 19; Parani, *Cultural identity and dress*, п. 44. О хаљини типа кавациона на портретима српске властеле cf. Б. Поповић, *Одевање и кићење*, in: *Приватни животи у српским земљама средњега века*, ed. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 383–384; А. Нитић, *Тканине и косици у српском сликарству XIV и прве половине XV века – њорекло и развој сџиша*, Ниш и Византија 2 (2004) 328.

⁹⁰ Тај веома значајни део средњовизантијског церемонијалног царског и аристократског костима (E. Piltz, *Middle Byzantine court costume*, in: *Byzantine court culture from 829 to 1204*, ed. Н. Maguire, Washington 1997, 42, 43, 44, 45) у доба Палеолога био је резервисан само за највише достојанственике царства или најближе цареве сроднике (Parani, *Reconstructing the reality of images*, 63–65; eadem, *Cultural identity and dress*, 105–106, п. 34).

⁹¹ Плаштове имају и личности представљене у сцени Царске свадбе у Ресави.

⁹² Маринковић, *Српска Александрида*, 68.

ном мишљењу, распрострањеност представа светог Александра Солунског⁹³ у облику ратника у XIV веку повезана је заправо с популарношћу Александра Великог у доба Палолога – и то нарочито у Солуну – у атмосфери блиске опасности од турског освајања.⁹⁴ То својеврсно прожимање деловало је и у супротном правцу – ликовне представе светог Александра условиле су иконографију представе Александра Великог на београдској минијатури.⁹⁵ Помисао да је снага култа светог Александра Солунског била првенствено условљена неговањем успомене на личност Александра Великог у „другом граду Царства“, односно идеолошком евокацијом његовог ратничког лика због непосредне угрожености са Истока, ипак се чини претераном. Нипошто се, међутим, не сме искључити могућност да је, бар на асоцијативном или реторичком нивоу, извесна повезаност двеју личности могла да постоји – иако нам конкретна писана сведочанства о томе нису позната. Због тога не би требало сасвим одустати од претпоставке да је угледање на неку фигуру Александра Солунског, налик онима у Глобком⁹⁶ или Касторији, могло да проузрокује особену иконографију представе Александра Великог у Бео-

⁹³ О култу светог Александра Солунског, заснованом на преплитању култова неколико мученика истог имена, као и о иконографији и распрострањености представа тог светитеља, најподробније пише М. Марковић, *О иконографији свейих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових свейитиља у Дечанима*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 607–610.

⁹⁴ О изузетној популарности Александра Великог у другом граду царства у назначеном времену најизразитије сведочи говор Манојла II из 1383. године, упућен становницима Солуна суоченим с турским захтевом да предају град. У том говору он охрабрује суграђане подсећањем на то да су потомци Филипови и Александрови [В. Λαοῦρδας, „Ὁ Συμβουλευτικός πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς“ τοῦ Μανουῆλ Παλαιολόγου, *Μακεδονικά* 3 (1955) 297.21–22; G. T. Dennis, *The reign of Manuel III Palaeologus in Thessalonica, 1382–1387*, Rome 1960, 82]. За тумачење поменутог извора и неких других примера евоцирања успомене на Александра Великог у позновизантијској епоси cf. Trahoulia, *Venice Alexander romance*, 43–45; D. Missiou, *The importance of Macedonia during the Byzantine era*, in: *Byzantine Macedonia. Identity, image and history*, 107–108; Karathanassis, *Philip and Alexander of Macedonia in literature of the Palaiologan era*, 113. Cf. такође A. Stavrou, *The Thessalonian discourse (c. 1380–1430). A synecdoche for developments in late Byzantine society*, *Βυζαντιακά* 30 (2012–2013) 243–256. Недавно је с примерима Манојлових позивања на Александрово јунаштво повезан и настанак *Романа о Александру* у стиховима из 1388. године, cf. Matzukis, *The Alexander romance in the Codex Marcianus 408*, 109–117.

Када се говори о евоцирању Александрових војних успеха на Истоку у контексту византијског „страха од Турака“, не би требало прескочити ни једно занимљиво сведочанство о коришћењу „мита о Александру“ на противничкој страни. Наиме, кардинал Исидор, бивши митрополит кијевски, у писму папи Николи V (1447–1455) од 6. јула 1453. године наводи да је Мехмед Освајач захтевао да му се читају одломци из живота Александра Великог на грчком, латинском и арапском језику. Cf. *La caduta di Constantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei*, ed. A. Pertusi, Milano 1976, 78/79; Н. Радошевић, *У ишчекивању краја – византијска дворска рејторика прве половине XV века*, *ЗРВИ* 43 (2006) 65.

⁹⁵ Bogevska, *Saint Alexandre dans la tradition hagiographique et iconographique byzantine*, 124–125.

⁹⁶ Карактеристично је то што је у овој цркви од неколицине свейих ратника једино свети Александар представљен у одећи дворског достојанственика, што показује да је такво свейитељево обличе у извесном смислу постало његово иконографско обележе, независно од композиције Небеског двора, у оквиру које је изворно формулисано.

Сл. 17. Београдска Александрида, fol. 27^r, „Цар Антиоих“ (фото-документација Народной музеја у Београду)

Fig. 17. Belgrade Alexandride, fol. 27^r, „Emperor Antioch“ (photo-documentation of National museum in Belgrade)

градској Александриди.⁹⁷ Таквом гледишту иде у прилог и чињеница да београдска представа Александра Великог подсећа на свете ратнике из Небеског двора и по ставу тела, те околност да је Александар у београдском рукопису приказан голобрад, баш као и солунски свейитељ истог имена на поменутиим фрескама.⁹⁸

⁹⁷ Да иконографску сличност фреске из Касторије и београдске минијатуре не би требало доводити у везу са чињеницом да је реч о представама имењака, сматра S. Ćurčić, *Alexander's Tomb*, 41.

⁹⁸ Треба, осим свега наведеног, подсетити на неке друге примере иконографског повезивања хришћанских свейитеља и њихових паганских имењака. Тако је чињеница да је свети Меркурије приказиван с ратничким шлемом објашњива „позајмицом“ из иконографије римског бога Меркура (Марковић, *О иконографији свейих ратника*, 581; idem, *Свейи ратници у Ресави. Иконографска анализа*, in: *Манастир Ресави. Историја и уметности*, ed. М. Пантић, Деспотовац 1995, 205–206). Иако није реч о истим именима, треба поменути и представе светог Јована Богослова, будући да има извесног основа за тврдњу да је његова физиономија уподобљена оној на античким Сократовим портретима, cf. J. Prolović, *Socrates and St. John the Apostle. The interchangeable similarity of their portraits*, *Зорграф* 35 (2011) 1–18. Наведени примери, истина, сведоче о преузимању иконографских образаца у супротном смеру, од паганске иконографије према хришћанској, а

Посебна занимљивост минијатурне представе Александра Великог у *Београдској Александриди* јесте и прстен у десној руци. То је један од сасвим ретких приказа тог типа накита⁹⁹ у српској средњовековној уметности. Прстење није имало значај инсигније, па је разумљиво што није сликано на портретима владара, а на властеоским портретима, где поменути околност није чинила сметњу, оно се не појављује вероватно због магијског карактера који му је приписиван.¹⁰⁰ По свему судећи, на београдској минијатури прстен има управо такво значење. Наиме, у *Српској Александриди* приповеда се о томе како је Александар, прерушен у поклицара приликом посете Дарију, у тренутку када је постојала опасност да персијски цар схвати да је реч о македонском владару, извадио из тоболца „прстен египатске царице Клеопатре, који у Троји беше добио“, а чијим је дејством његов носилац постајао невидљив.¹⁰¹ Александар, међутим, прстен није ставио на прст, већ га „задржа у руци, желећи да искуша Даријеву малодушност“.¹⁰² Сагласно тексту, на београдској минијатури прстен је представљен управо у руци. Вероватно су због тога његове димензије неприродно увећане, како би магични предмет био видљивији посматрачу. На основу приказа прстена могло би се закључити да су при илустровању београдског рукописа у обзир узимани неки особени детаљи из текста романа. С друге стране, у формалном смислу, сцене Небеског двора намећу се још једном као одговарајући упоредни примери – положај Александрове руке и прстена веома подсећа на представе светих ратника дворјана који држе церемонијалне штапове.

Већина претходних иконографских запажања односи се и на портрет цара Антиоха (27^r),¹⁰³ упркос извесним разликама у појединостима (сл. 17). Капа тог владара по облику подсећа понајвише на примере из Леснова,¹⁰⁴ а карактеристичан начин на који је приказан његов плашт, као и две уске хаљине у које је одевен, ту представу сасвим приближавају светим ратницима из цркве Светог Атанасија у Касторији.¹⁰⁵

не обрнуто, као када је реч о претпостављеној повезаности светог Александра и Александра Великог, где је особено светитељско обличје могло да послужи као предлог за формулисање представе паганског владара. С друге стране, наведено тумачење порекла Александрове иконографије у београдском рукопису могла би да релативизује готово истоветна минијатурна представа „цара Антиоха“ (cf. infra), чија се веза са иконографијом ратника из Небеског двора не може објашњавати његовим именом.

⁹⁹ О српском средњовековном прстењу cf., на пример, Радојковић, *Накић код Срба*, passim; Б. Иванић, *Прстење српске средњовековне власице*. Збирка Народне музеја у Београду, Београд 1998 (са старијом литературом).

¹⁰⁰ Радојковић, *Накић код Срба*, 208. Ипак, на постхумном портрету у цркви Светог Ђорђа у Полошком (1343–1345) Јован Драгушин носи прстен, cf. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власице*, 148, сл. у боји 11, сл. 37.

¹⁰¹ *Роман о Александру*, 112. Cf. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, 158.

¹⁰² *Роман о Александру*, 112.

¹⁰³ Петковић, *Минијатуре Александријаве*, 78; idem, *Le roman d'Alexandre illustré*, 342, tav. XCVI/2; Радојчић, *Минијатуре у српским Александридама*, 140; Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, сл. 48; Харисијадис, *Два рукописа*, 85, сл. 15; Маринковић, *Српска Александрида*, 69, таб. VII; Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 20, сл. 7.

¹⁰⁴ Габелић, *Манастир Лесново*, 186, Таб. LV, 90, 91.

¹⁰⁵ Cf. n. 86.

Сл. 18. Београдска Александрида, fol. 27^r, „Цар Сенхос“ (фото-документација Народне музеја у Београду)

Fig. 18. Belgrade Alexandride, fol. 27^r, „Emperor Antioch“ (photo-documentation of National museum in Belgrade)

Према свему наведеном, може се закључити да су Александар Велики и цар Антиох у *Београдској Александриди* приказани у облику позновизантијских дворских достојанственика. Стога је погрешно, као и при тумачењу иконографије светих ратника насликаних у оквиру Небеског двора или последњих псалама, на представама двојице владара препознавати ношњу српског племства, што је често чињено.¹⁰⁶

Конечно, поводом Александровог иконографског обличја намеће се још и питање његовог евентуалног односа према тексту романа. Поменути иконографски проблем запазио је још Светозар Радојчић. Тај угледни аутор сматрао је да је представа македонског владара усаглашена са описом његовог костима у епизоди дочека царице Олимпијаде, где се саопштава да је Александар био „у финичанском крзну“, а „на глави му

¹⁰⁶ За такво тумачење cf. Радојчић, *Минијатуре у српским Александридама*, 139–140; idem, *Stare srpske minijature*, 46; idem, *Улога антике у стваром српском сликарству*, in: idem, *Одабрани чланци и студије*, Београд – Нови Сад 1982, 72; Радојковић, *Накић код Срба*, 16; С. Габелић, *Представе св. Давиде и св. Говделаја*, ЗНМ 18/2 (2007) 34, n. 30; Цветковић, *Есфијенска јовеља десјоџа Ђурђа Бранковића*, 362 (аутор с правом наглашава да за свете ратнике у сценама Небеског двора „не треба рећи да су одевене у властеоски костим, иако насликана одећа заиста следи крој и врсту одређи које је у то време носило племство“, али за костиме из *Александриде* сматра да су „одраз стварних обичаја на дворима“).

Сл. 19. Београдска Александрида, fol. 35^v, неидентификовани владар (фото-документација Народног музеја у Београду)

Fig. 19. Belgrade Alexandride, fol. 35^v, unidentified ruler (photo-documentation of National museum in Belgrade)

беше велика персијска капа са нојевим перјем, на капи дијадема Клитерве, амастронске царице¹⁰⁷. За наведени закључак, чини се, ипак нема довољно основа. Друго место из *Александриде*, међутим, опис костима из епизоде Александровог прерушавања у писмоношу, где се помињу „персиско одело, преко њега феничански плашт“, а на глави „македонски клобук с аспидним роговима и златним печатима“,¹⁰⁸ садржи више појединости које би могле да упућују на везу текста и слике, као када је реч о епизоди с магичним прстеном. Тако би „персијско одело“ могло да се односи на каварион, а на минијатури је, како се у тексту наглашава, приказан и плашт, иако нема разлога да се он препозна као „феничански“. У крајњем случају, златне детаље на капи који су познати на основу предатног описа Светозара Радојчића¹⁰⁹ можда треба повезати са златним печатима „македонског клобука са аспидним роговима“. Дакле, постоји извесна вероватноћа да се у представљању Александра Великог минијатуриста ослањао на текст романа. Ипак, у питању је могло бити само прилагођавање познате иконографске формуле – представе позновизантијског дворског достојанственика – а не доследно праћење одговарајућег дела романа. Такво тумачење, уосталом, потврђује и

¹⁰⁷ Роман о Александру, 163; Радојчић, *Минијатури у српским Александридама*, 140; idem, *Старе српске минијатури*, 47.

¹⁰⁸ Роман о Александру, 160. Б. Радојковић сматра да је наведени „македонски клобук са печатима“ заправо „типичан украс за главу у XIII и XIV веку у Дубровнику и српским земљама“ (*Накић код Срба*, 16).

¹⁰⁹ Radović, *Старе српске минијатури*, 47 („Капа, crvena, plava i zlatna, kosa rida, plašt zeleno plav sa crvenim ornamentom, haljina crvena, ornamenti i pojas zlatni“).

околност да је костим цара Антиоха, чији опис у тексту не постоји, истог типа као и Александров.

* * *

Представе цара Сенхоса (27^v, сл. 18)¹¹⁰ и неидентификованог цара на листу 35^v (сл. 19)¹¹¹ треба сагледавати у истом иконографском контексту као и претходно разматране минијатури. Иако су поједини аутори били склони томе да круне поменутих владара – отворене и с готичким украсима у виду кринова – протумаче као знак западњачког карактера минијатура *Београдске Александриде*,¹¹² византијско порекло тих инсигнија такође је несумњиво. Пример који речито потврђује ваљаност таквог гледишта јесте минијатурни портрет Ивана Асена, сина бугарског цара Ивана Александра, у *Лондонском четворовејанђељу* (1355–1356).¹¹³ Као и двојица цара из београдског рукописа, младић је одевен у хаљину типа кавариона, а на глави носи отворен венац са три плочице. И венац деспота Константина, царског зета, подједнако је важан компаративни пример за анализу круна двојице цара из *Београдске Александриде* (сл. 20).¹¹⁴ При томе је од велике важности чињеница да венци представљени у *Лондонском четворовејанђељу* – са четири камариона, од којих се виде чеони и два бочна – одговарају опису деспотског *сѣмајшојриона* у Псеудо-Кодиновом трактату.¹¹⁵ Такав венац, с додатком препендулија, носи и Јован Драгушин на постхумном ктиторском портрету у цркви Светог Ђорђа у Полошком (сл. 21), али су његови камариони краћи од оних у *Лондонском четворовејанђељу* и *Београдској Александриди*. С друге стране, тај пример београдској минијатури приближава сасвим слична бисерна декорација.¹¹⁶

¹¹⁰ Петковић, *Минијатури Александријаде*, 78; idem, *Le roman d'Alexandre illustré*, 342, tav. XCVII/1; Радојчић, *Минијатури у српским Александридама*, 140; Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, сл. 1 у додатку; Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, сл. 47; Харисијадис, *Два рукописа*, 85, сл. 16; Маринковић, *Српска Александрида*, 69, таб. VIII; Васиљевић, *Минијатури београдске Александриде*, 20, сл. 8.

¹¹¹ Петковић, *Минијатури Александријаде*, 78; idem, *Le roman d'Alexandre illustré*, 342, tav. CII/2; Харисијадис, *Два рукописа*, 85, сл. 20; Маринковић, *Српска Александрида*, 70, таб. XII; Васиљевић, *Минијатури београдске Александриде*, 22, сл. 12.

¹¹² Харисијадис, *Два рукописа*, 86; Васиљевић, *Минијатури београдске Александриде*, 20, п. 66.

¹¹³ Л. Живкова, *Четвороевангелието на цар Иван Александър*, София 1980, таб. II. Сличност је већ уочила М. Харисијадис, *Два рукописа*, 86.

¹¹⁴ Живкова, *Четвороевангелието на цар Иван Александър*, таб. I.

¹¹⁵ Код Псеудо-Кодина, међутим, четири камариона помињу се као инсигнија оног деспота који је уједно био и царев син, а у вези с царевим зетом говори се само о једном камариону (Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, 275; Д. Војводић, *Владарски йорџреџи српских десиоџа*, in: *Манасџир Ресави. Историја и уметности*, 86), док су на Константиновом венцу, иако је он био зет Ивана Александра, приказана њих четири. О инсигнијама деспота cf. Piltz, *Le costume officiel des dignitaires byzantins*, 13–14; Габелић, *Манасџир Лесново*, 115–116; Војводић, *Владарски йорџреџи српских десиоџа*, 86.

¹¹⁶ Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, сл. у боји 11, црт. 37; Ц. Грозданов, Д. Корнаков, *Историските портрети во Полошко (I)*, in: Грозданов, *Живописот на Охридската архиепископија*, 125, 131, сл. на стр. 123, 124; Д. Корнаков, *Полошки манастир Свети Ђорџи*, Скопје 2006, 35, сл. на стр. 38, 45.

Сл. 20. Лондон, Бриџанска библиотека, Четворојеванђеље цара Јована Александра (Add. MS 39627), fol. 2^v, десној Конџианџин, десној
Fig. 20. London, British Library, Tetraevangelia of Tzar Ivan Alexander (Add. MS 39627), fol. 2^v, despot Constantine, a detail

Сл. 21. Црква Светиој Ђорђа у Полошком, портрет Јована Драгушина, десној
Fig. 21. The Church of St George in Pološko, portrait of Jovan Dragušin, a detail

Истина, украси у виду љиљана на крунама поменуће двојице царева из београдског рукописа представљају одступање од венца типа стематогирона. Реч је, разуме се, о декоративном детаљу који није типичан за византијску инсигнолошку традицију,¹¹⁷ али је западњачки утицај што га он изражава могао бити само посредан, а никако пренет путем неког предлошка таквог порекла. Наиме, намеће се помисао да је у питању још један пример сликарске импровизације, на известан начин повезан с хетерогеношћу инсигнолошких обичаја у српској средини. Иако је, као што је добро познато, српски средњовековни владарски костим био заснован на одговарајућим византијским обрасцима, на неколико портрета уочавају се одступања од савремених или старијих византијских примера. Поједини српски владари представљани су са отвореним крунама, неретко готички стилизованим, с тролисним украсима (криновима).¹¹⁸ Те инсигно-

¹¹⁷ Тачније речено, у византијској уметности не приказују се готички стилизоване круне, али су се љиљани, како саопштава Псеудо-Кодин, могли налазити и на царским крунама, cf. Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, 195; Б. Поповић, *Својени орнаменти на ђресџавама одеће у сликарџиву и на златовезу средњовековне Србије и Византије у џозном џериоду*, Иконографске студије 2 (2008) 175.

¹¹⁸ Том проблему посебну пажњу посветио је Д. Војводић, *Срџски владарски џорџреџи у манасџиру Дуљеву*, Зограф 29 (2002–2003) 151–152. С круном поменутог типа приказан је млади краљ Душан на портрету у цркви Светог Димитрија у Пећкој патријарџији [В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка џаџријарџија*, Београд 1990, сл. 130; Б. Тодић, *Срџске џеме на фрескама XIV века у цркви Светиој Димитрија у Пећи*, Зограф 30

лошке особености српске дворске средине могле су да наведу минијатуристу да типично византијске стематогироне украси типично готичким апликацијама. Уосталом, то што је на круни непрепознатог цара приказан само један љиљан сведочи о непостојању жеље да се прецизно прикаже готичка круна, што потврђује

(2004–2005) 136, 137, сл. 9], а сасвим су сродног облика готичке круне на ктиторским портретима краља Стефана Дечанског и младог краља Душана из цркве Светог Стефана манастира Дуљева у Паштровићима (Војводић, *Срџски владарски џорџреџи у манасџиру Дуљеву*, 151, сл. 1, 2, црт. 2, 4, 6). Треба поменути, иако немају готичке украсе, отворене круне краља Стефана Дечанског и младог краља Уроша на Лози Немањина у Дечанима (*ibid.*, сл. 6), као и оне на портрету краља Марка у цркви Светих арханђела у Призрену (С. Радојчић, *Портретџи срџских владара у средњем веку*, Београд 1997², таб. 54) и на портретима кнеза Лазара у Раваници (*ibid.*, таб. 55) и Љубостињи (Ђурић, *Љубостиња*, таб. IV, сл. 27). Отворене круне носили су и поједини српски деспоти. На пресликаном портрету у параклису Светих врача у Ватопеду с таквом круном представљен је деспот Јован Углеша, а носио ју је, судећи по икони из Хиландара, такође ретушираној, и деспот Тома Прељубовић. Са отвореним крунама готово редовно су сликани деспоти Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић, cf. Војводић, *Владарски џорџреџи срџских десџоџа*, 87–88 (с литературом). Тролисни украси на крунама срећу се и на многим портретима српских владара на новцу и повељама (С. Димитријевић, *Средњовековни срџски новаи*, Београд 1997, кат. бр. 5, 7–10, 12–13, 15–18, 41; Војводић, *Срџски владарски џорџреџи у манасџиру Дуљеву*, сл. 5). Осим на портретима владара, готички стилизоване круне приказују се и на портретима српских владарки и властелинки [Димитријевић, *Средњовековни срџски новаи*, кат. бр. 33–40; Д. Војводић, *О живоџису Беле цркве каранске и сувременом сликарџиву Раџке*, Зограф 31 (2006–2007) 147, сл. 8, 9; Радојковић, *Утицај евроџских уметничких џраваца*, 181; Б. Цветковић, *Прилоџ најџтариој историји цркве у Јоџаници*, Зограф 24 (1995) 72, сл. 3–4], те на представама појединих светих жена (Г. Суботић, *Црква Светиој Конџианџина и Јелене у Охриду*, Београд 1971, 52, сл. 41; Радојковић, *Накиџ код Срба*, 33, сл. 16d).

и начин на који су љиљани аплицирани на венац – без „органике“ везе с камарионима.¹¹⁹

Склоност минијатуристe према импровизацији – пре него доказ о постојању западњачких утицаја на иконографију београдског рукописа – открива и представа царице Кандакије (34^r, сл. 22).¹²⁰ Царичин венац, присут бисерима, има три веома високе плочице зашиљених врхова. Занимљиво је то што се једна круна те владарке помиње у *Српској Александриди*. Између осталих дарова које је Александар добио из њене ризнице помиње се и „венац ... с великим камењем и многоценим бисером“, намењен „царевој“ жени Роксани.¹²¹ Сличност између описа и представљене круне очигледна је – реч је управо о „венцу“ искићеном бисерима. Ипак, ова подударност не представља поуздан доказ да је минијатуриста имао у виду наведени опис када је сликао портрет етиопске владарке јер се бисери појављују и на претходно разматраним представама двојице царева са стематогрионима. Заправо, та сличност, као и чињеница да су у сва три примера у питању венци са четири плочице, упућује на претпоставку да је Кандакијина круна само нешто измењена верзија оних с представа поменуте двојице владара.¹²² Поред различитог облика плочица Кандакијиног венца у односу на њихове, та владарка је и изостављањем појаса учињена иконографски другачијом од помених мушких представа, с којима дели сличности у погледу облика и декорације хаљине и плашта.¹²³

Сл. 22. Београдска Александрида, fol. 34^r, „царица Кандакија“ (фото-документација Народног музеја у Београду)

Fig. 22. Belgrade Alexandride, fol. 34^r, „Empress Kandakia“ (photo-documentation of National museum in Belgrade)

¹¹⁹ То, међутим, није оправдање да се на глави цара Сенхоса препозна „фантастична круна“, како је то учинио В. Р. Петковић, *Минијатуре Александријде*, 78.

¹²⁰ Петковић, *Минијатуре Александријде*, 78; idem, *Le roman d'Alexandre illustré*, 342, tav. ХСVII/2; Радојчић, *Минијатуре у српским Александридама*, 140; Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, сл. 3 у додатку; Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, сл. 51; Харисијадис, *Два рукописа*, 85, сл. 17; Маринковић, *Српска Александрида*, 69, таб. IX; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, сл. 115; Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 20–21, сл. 9.

¹²¹ Роман о Александру, 153.

¹²² Кандакијина круна не наликује устаљеном типу те инсигније на портретима позновизантијских и српских владарки, приказиване обично с веома високим и зупчастим ободом, а одређенија сродност не постоји ни са оним већ наведеним (cf. p. 118), у понечему необичнијим примерима отворених венаца са српских средњовековних женских портрета. О типовима византијске женске круне cf. Parani, *Reconstructing the reality of images*, 30, pl. 32; V. Rousseau, *Emblem of an empire. The development of the Byzantine empress's crown*, *Al-Masâq* 16 (2004) 5–15. О дијадемама и другим оглавлјима византијских племкиња cf. M. Emmanuel, *Hairstyles and headdresses of empresses, princesses, and ladies of the aristocracy in Byzantium*, *ΔΧΑΕ* 17 (1993–1994) 113–120. Cf. и eadem, *Some notes on the external appearance of ordinary women in Byzantium. Hairstyles, headdresses. Texts and iconography*, *Byzantinoslavica* 56/4 (1995) 769–778.

¹²³ То што се, како сматрамо, на представи царице Кандакије не појављује типолошки препознатљив женски костим не мора бити у супротности са сродностима кроја њене хаљине с хаљинама представљеним на портретима властелинки из Велућа и Богородичине цркве у Преспии, што запажа Васиљевић (*Минијатуре београдске Александриде*, 21), те са сличношћу Кандакијиних наушница у виду три низа viseћих бисера са оним које носе владарка у Рамаћи, по најновијој претпоставци Јелена Палеолог, жена деспота Лазара Бранковића (Т. Стародубцев, *О времену животињања цркве у Рамаћи*, in: *Пад српске деспотијине 1459. године*, ed. М. Спремић, Београд 2011, 160–161, 167–168, сл. 8), и деспотица Јерина Бранковић и њене ћерке Мара и Кантакузина на *Есфијменској повељи* (Ивић, Ђурић, Ђирковић, *Есфијменска повеља деспотица Бурђа*, сл. 10, 11, 12, 14; Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, таб. 64; Цветковић, *Есфијменска повеља деспотица Бурђа Бранковића*, 348–349, сл. 1). Слично томе, иако су облик и декорација Кандакијине круне вероватно резултат сликаревог слободнијег приступа, не треба изоставити поређење те инсигније с донекле сличном круном поменуте владарке из Рамаће.

И владарка на *verso* страни листа 74¹²⁴ одевена је у костим византијског порекла, а на основу појединих иконографских детаља тај „портрет“ лако је сместити у контекст српске средњовековне уметности.¹²⁵

¹²⁴ Петковић, *Минијатуре Александријде*, 79; idem, *Le roman d'Alexandre illustré*, 342, tav. C/2; Радојчић, *Минијатуре у српским Александридама*, 140, сл. на стр. 139; Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, сл. 52; Харисијадис, *Два рукописа*, 85, сл. 28; Маринковић, *Српска Александрида*, сл. 20, таб. XX; Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 26, сл. 20.

¹²⁵ Тако облик и положај царичиног вела одговарају онима који се појављују на неколико портрета српских владарки и властелинки. У досадашњим анализама већ су уочене сличности с веловима кћерки жупана Петра Брајана у Белој цркви каранској (Радојчић, *Минијатуре у српским Александридама*, 140; Харисијадис, *Два рукописа*, 86) и севастократорке Владиславе у Псачи (*ibid.*, 86; Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 26). Карактеристично је то што су велови приказани и на представама владарки у венецијанском византијском рукопису *Романа о Александру* (Xungoroulos, *Les miniatures du roman d'Alexandre le Grand*, pl. 20, 49, 107, 171, 186, 190, 192, 193, 194, 197–203, 206, 209, 210, 213, 214, 234, 239, 241, 244, 246, 247), али ту околност не сматрамо нарочито значајном за проучавање иконографије минијатуре из београдског рукописа. На наведеним примерима вео је ношен испод круне, а на портрету царице из *Александриде* он прекрива неку врсту високе капе чији је горњи обод изведен у облику ужета.

С друге стране, хаљина и шешир цара Пора (74^r)¹²⁶ веома се разликују од ношње ликова који му претходе. Будући знатно оштећен, облик шешира индијског владара може се само наслутити. Византијско иконографско порекло те минијатуре, међутим, несумњиво је.¹²⁷ За костим непознатог цара на листу 81^r,¹²⁸ пре свега за необичну високу владареву капу, не могу се пронаћи одговарајуће аналогије. Сличан закључак важи и за представу пророка Давида (82^v).¹²⁹ Колико је сама његова појава у рукопису нејасна, будући да за њу не постоји упориште у тексту *Александриде*,

За разлику од Кандакије, непозната царица не носи огртач. То је послужило као аргумент за претпоставку да је у питању царица Клитемнестра, жена цара Пора (Маринковић, *Српска Александрида*, 108; Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 26), али се чини да није реч о детаљу употребљивом за поуздану идентификацију. Слично томе, не може се безрезервно прихватити ни претпоставка да је реч о амазонској царици Клитерви (Маринковић, *Српска Александрида*, 108). Најбоље је стога питање царичине идентификације оставити отвореним.

¹²⁶ Петковић, *Минијатуре Александриде*, 79; idem, *Le roman d'Alexandre illustré*, 342; Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, сл. 45; Харисијадис, *Два рукојиса*, 85, сл. 27; Маринковић, *Српска Александрида*, 71; Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 25–26, сл. 19.

¹²⁷ Једна од претпоставки (Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 25) јесте да је тај шешир био сличан шеширима приказаним на фрескама Учитељстава светих отаца из Леснова (Габелић, *Манасијир Лесново*, таб. XXXIX, 75–77) и оним на сценама Акатиста у Марковом манастиру (G. Millet, T. Velmans, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie IV*, Paris 1969, pl. 124) и Дечанима (Тодић, Чанак-Медић, *Манасијир Дечани*, сл. 284). Разуме се, ти уочени упоредни примери само су неки од многобројних, јер су с таквим шеширима у византијском сликарству по правилу приказивани хоровађе и појци (N. K. Moran, *Singers in late Byzantine and Slavonic painting*, Leiden 1986; Parani, *Reconstructing reality of images*, 70, pls. 24, 77m; eadem, *Cultural identity and dress*, 108, p. 45). Подједнако је, чини се, могуће да је на глави индијског цара Пора представљен други тип шешира, донекле сличан описаном, али нешто једноставнијег облика. Његов је обод пљоснат и округлао, а врх му је купаст и заобљен (Parani, *Reconstructing reality of images*, pl. 77o). Таква могућност нарочито се чини вероватном ако се у обзир узме источњачко порекло личности које га носе у српском средњовековном сликарству. Наиме, у већ поменутом циклусу Богородичиног акатиста у Марковом манастиру с таквим шеширима приказани су грађани Вавилона у оквиру сцене Повратак мудраца у Вавилон [Татић, Мирковић, *Марков манасијир*, 49, сл. 44; Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, сл. 186; Б. Кнежевић, *Примери ношње источњачког порекла у српском сликарству XIV века*, Вардарски зборник 5 (2006) 32, сл. 17]. Између костима на минијатурној представи цара Пора и оног на фресци из Марковог манастира постоји још сличности. Вавилонац такође има кафта без појаса, са завршетком звонастог облика, а разлика је у томе што је на фресци из Марковог манастира представљена и ламџаца, хаљина с рукавима који падају са рамена. Слични шешири приказани су, рецимо, и на фрескама Матеича и Дечана [Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, сл. 185 (А), 5.7], као и на сцени Прогона јеретика у *Манасијевој хроници* (И. Дуйчев, *Минијатурите на Манасиевата летопис*, Софија 1962, сл. 37).

¹²⁸ Петковић, *Минијатуре Александриде*, 79; idem, *Le roman d'Alexandre illustré*, 342, tav. IC/2; Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, сл. 49; Харисијадис, *Два рукојиса*, 85, сл. 29; Маринковић, *Српска Александрида*, 72; Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 26–27, сл. 21.

¹²⁹ Петковић, *Минијатуре Александриде*, 79; idem, *Le roman d'Alexandre illustré*, 342, tav. CIII/2; Радојчић, *Минијатуре у српским Александридама*, 140; Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, сл. 50; Харисијадис, *Два рукојиса*, 85, сл. 32; Маринковић, *Српска Александрида*, 71, таб. XXIV; Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 28, сл. 24.

Сл. 23. Београдска Александрида, fol. 34^r,
Александрова јозба, музичари (фото-документација
Народној музеја у Београду)

Fig. 23. Belgrade Alexandride, fol. 34^r,
Alexander's feast, musicians (photo-documentation
of National museum in Belgrade)

толико је необичан и костим у којем је приказан – београдска минијатура цара Давида ни по чему није повезана с познатим представама тог старозаветног краља и пророка. Стога је његово обличје најисправније тумачити као пример фантастичне иконографије. У основи подударан закључак намеће се и када је реч о представи цара на листу 81^r.¹³⁰

* * *

Заокружујући гледиште о византијском пореклу иконографских решења минијатура *Београдске Александриде*, пажњу укратко морамо задржати и на две-

¹³⁰ Петковић, *Минијатуре Александриде*, 79; Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, сл. 43; Харисијадис, *Два рукојиса*, 85, сл. 30; Маринковић, *Српска Александрида*, 72, таб. XXII; Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, сл. 114; Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 27, сл. 22. Костим тог цара само је донекле усаглашен с већином примера из *Београдске Александриде*. За разлику од хаљине типа кавадиона, појаса и огртача, царев шешир представу јасно разликује од претходних. Колико је нама познато, осим једног примера, задовољавајућих аналогија нема. Донекле сличне шешире, са централним купастим обликом око којег шиљате траке формирају обод, носе неки од приказаних учесника у поменутој дечанској сцени Зидана Вавилонске куле (Тодић, Чанак Медић, *Манасијир Дечани*, сл. 348). Ипак, пример из *Александриде* нешто је сложенијег облика, а подударности нема ни у погледу декорације.

Сл. 24. Београдска Александрида, fol. 35r, Александрова јозба (фото-документација Народног музеја у Београду)
Fig. 24. Belgrade Alexandride, fol. 35r, Alexander's feast (photo-documentation of National museum in Belgrade)

ма наративним минијатурама које су у литератури тумачене као најизразитији докази западноевропског карактера појединих делова ликовног украса рукописа. Сцена Александрове јозбе (35^r),¹³¹ уз приказ музичара на претходном листу (34^v),¹³² готово је усамљена представа профане светковине у српској средњо-

¹³¹ Петковић, *Минијатури Александријде*, 78; idem, *Le roman d'Alexandre illustré*, 342, tav. XCVIII/2; Радојчић, *Минијатури у српским Александридама*, 141 и сл. на истој страни; Харисијадис, *Два рукописа*, 85, сл. 18; Маринковић, *Српска Александрида*, 70, таб. XI; Васиљевић, *Минијатури београдске Александриде*, 22–23, сл. 11; С. Бојанин, *Гозба*, in: *Лексикон српског средњег века*, 118; idem, *Забаве и светковине у средњовековној Србији од краја XII до краја XV века*, Београд 2005, 304–305, сл. 4а.

¹³² Д. Костић, *Старосрпској епископској писаници нашег*, Јужнословенски филолог 13 (1933) 72–73, црт. на стр. 73 (део минијатуре); Петковић, *Минијатури Александријде*, 78; idem, *Le roman d'Alexandre illustré*, 342, tav. XCVIII/1; Радојчић, *Минијатури у српским Александридама*, 141, сл. на стр. 140; Харисијадис, *Два рукописа*, 85, сл. 19; R. Pejović, *Instruments de musique dans l'art serbo-macedonien et byzantin*, in: *Actes de XII Congrès internationale des études byzantines II*, Belgrade 1964, 598, fig. 5 (копија); Маринковић, *Српска Александрида*, 69, таб. X; Р. Пејовић, *Представе музичких инструмената на минијатурама српских рукописа*, ЗЛУМС 16 (1980) 104–105, 108–109, 110, 112–113, 115, 116, 117, 120; eadem, *Представе музичких инструмената у средњовековној Србији*, Београд 1984, 38, 68, 70, 71, 72, 80, 101, 102, 111, 113, 115, 124, 127, 138, сл. 87; Васиљевић, *Минијатури београдске Александриде*, 21–22, сл. 10, 10а (копија); Цветковић, *Музички инструменти*, 421, 422, in: *Лексикон српског средњег века*; idem, *Скомрах*, in: *ibid.*, 673; Бојанин, *Гозба*, 118; idem, *Забаве и светковине*, 304–305, сл. 4б; R.

вековној уметности (сл. 23–24).¹³³ Тај минијатурни „диптих“ Светозар Радојчић изричито је означио као западноевропски по духу,¹³⁴ а Драгослав Б. Васиљевић је, у прилог таквом тумачењу, изнео мишљење да се западњачки елементи могу уочити и на архитектонској кулиси – то су наводни романски прозори представљене грађевине – закључивши да начин на који је минијатура приказана „одговара западњачкој иконографији“.¹³⁵ Оваквом тумачењу, међутим, противе се иконографске одлике (шешири ратника) и композициона структура сцене. Формално, по фронталности приказа и обележјима сликане архитектуре, представа у основи одговара многим византијским и српским сценама обеда, попут Тајне вечере или Свадбе у Кани. Истина, по стилским одликама, превлађивању цртежа и сведености сликарског израза разматрана минијатура донекле подсећа на поједина остварења западњачког порекла – минијатуре гозби у поменутом париском рукопису *Књиге о Јову* (fol. 9^v, 19^r, сл. 25)¹³⁶ – као што је већ запажено.¹³⁷ Ипак, сличности између њих испољене су пре у подједнако израженој невештини илуминатора него у јединственом западњачком стилском изразу. То недвосмислено показују изразите разлике између преосталих минијатура двају рукописа, што сасвим онемогућава њихово непосредније међусобно повезивање.

Pejović, *Muzički instrumenti srednjovekovne Srbije*, Beograd 2005, 31, sl. 18 (копија).

¹³³ Очекивано, други пример нешто је друкчије решена минијатура исте тематике у софијском рукопису *Српске Александриде* (Софијска илустрована Александрида, 63; таб. у боји VI у прилогу). Како је познато на основу писаних сведочанстава, таква врста забаве, али и забава уопште, била је оштро критикована у круговима средњовековног клира. У складу с тим податком, а с обзиром на профану садржину и чињеницу да сцена припада наративу античког порекла, минијатура гозбе из Београдске Александриде може се схватити и као пример „јелинског пировања“, које се критикује у неколико црквених извора. О том појму и његовом значењу cf. С. Бојанин, *Средњовековна светковина између приватној и јавној*, in: *Приватни животи у српским земљама средњег века*, 257.

¹³⁴ „Slika gozbe Aleksandrove prikazana je međutim sasvim prema laičkoj ikonografiji zapadnjačke viteške primenjene umetnosti, – ova minijatura kao da je kopirana sa kakve tkanine iz XIV veka na kojoj su prikazane zabave plemića“ (Радојчић, *Старе српске минијатуре*, 47).

¹³⁵ Васиљевић, *Минијатури београдске Александриде*, 23.

¹³⁶ Velmans, *Le Parisinus Graecus* 135, fig. 11, 21. О том занимљивом рукопису у последње време доста је писано, а посебно занимање побудило је питање порекла минијатуристичке, cf. J. M. Andrews, *Imagery in the aftermath of the Crusades. A fourteenth-century illustrated commentary on Job* (Paris, B. N., ms. graecus 135), PhD dissertation, University of California 2002; *Byzantium. Faith and power*, 63, cat. no. 33; C. Alcalay, *Le Parisinus graecus 135: Un hommage à Jean Cantacuzène? Étude historique d'un Livre de Job du XIVe siècle*, Byzantion 78 (2008) 405–480; St. Papadaki-Oekland, *Byzantine illuminated manuscripts of the Book of Job. A preliminary study of the miniature illustrations. Its origin and development*, Athens 2009, 401–404; K. Linardou, *Notes on a milking scene in Parisinus Graecus 135*, in: *Animals and environment in Byzantium (7th–12th c.)*, ed. I. Anagnostakis, T. G. Koliass, E. Papadopoulou, Athens 2011, 235–243; eadem, *New visions of old meanings. Paris. gr. 135 and some Anti-Latin visual implications*, in: *Images of the Byzantine world. Visions, messages and meanings. Studies presented to Leslie Brubaker*, ed. A. Lymberopoulou, Ashgate 2011, 169–184. По нашем мишљењу, оправданији је закључак да су рукопис илуминирали западноевропски мајстори, а не византијски уметници који су се прилагођавали западњачким предлошцима.

¹³⁷ Харисијадис, *Два рукописа*, 88

За групу музичара, други део представе гозбе у *Београдској Александриди*, формално-иконографски најсроднији примери могу се лако пронаћи у корпусу црквеног сликарства византијског културног круга. У целини гледано, та минијатура показује највише блискости с представом музичара у сценама последњих псалама из параклиса Преображења у Рилском манастиру (1334–1335), задужбини Душановог протосеваста Хреље.¹³⁸ Сродност се испољава у саставу оркестра, који сачињавају свирачи лире, псалтериона, бусина, рогова и бубњева,¹³⁹ а карактеристично је то што и у Рили и у београдском рукопису свирачи жичаних инструмената седе, док је разлика у висини „дувача“ наглашена.¹⁴⁰ Упркос овој зависности од уобичајених образаца из црквеног сликарства, степену документарности минијатуре музичара поклоњено је велико поверење и изнето је мишљење да је реч о приказу инструмената „који су могли да буду у употреби на српском двору тога доба“.¹⁴¹ Не одбацујући

¹³⁸ Л. Прашков, *Хрељовата кула*, Софија 1973, сл. 63–68. На сличност је указао Д. Б. Васиљевић, *Минијатуре београдске Александриде*, 22.

¹³⁹ Те инструменте препознала је Р. Пејовић, *Представе музичких инструмената на минијатурама*, 104–105, 108–109, 110, 112–113, 115, 116, 117, 120; eadem, *Представе музичких инструмената у средњовековној Србији*, 38, 68, 70, 71, 72, 101, 102, 111, 113, 115, 123–124, 127, 138; eadem, *Muzički instrumenti srednjovekovne Srbije*, 46, 88, 90, 95, 96, 97, 101, 110, 111, 113, 122, 128, 188, 189, 194, 195, 196, 197, 202, 213, 215, 216, 273, 289.

¹⁴⁰ У досадашњим истраживањима *Београдске Александриде* одговарајућа пажња није посвећена натписима на минијатури музичара. У њеном горњем регистру исписано је: праскавице, а у доњем: глџици (Маринковић, *Српска Александрида*, 69). Појам *глумац* се у српским средњовековним изворима употребљава у значењу знатно ширем од данашњег. У *Номоканону* се та реч користи за означавање целог низа забављача, укључујући и музичаре (Бојанин, *Забаве и свејковине у средњовековној Србији*, 261–278; П. Марјановић, *Глумац*, in: *Лексикон српској средњеј века*, 117). Извесно је да на минијатури у *Београдској Александриди* поменути натпис именује свираче жичаних и свираче ударачких инструмената поред којих је и исписан. Пример који показује исправност оваког тумачења натписа јесте *Хиландарски медицински кодекс* с краја XV века, где се реч употребљава управо у таквом значењу (Бојанин, *Забаве и свејковине у средњовековној Србији*, 274). Следствено томе, реч *праскавице* исписана поред дувача именује ту групу музичара (Цветковић, *Скомрах*, 673).

¹⁴¹ Пејовић, *Представе музичких инструмената у средњовековној Србији*, 38. Cf. eadem, *Представе музичких инструмената на минијатурама*, 117, где се износи мишљење да музичари „врло вероватно представљају професионалну групу за увесељавање владара“. И сама појава минијатуре тумачена је као својеврстан визуелни одраз одговарајућих елемената српске средњовековне дворске културе. Иако је имао у виду и могућност да је минијатура настала по предлошку, па да заправо представља „туђинску гозбу“, такво тумачење први је изнео Драгутин Костић (*Старост ејској њесништва нашеј*, 72–74). Слично томе, и Станоје Бојанин у минијатури види ликовни израз владарских гозби, односно доказ постојања музичких ансамбала на дворовима српских владара у XIII и XIV веку (Бојанин, *Забаве и свејковине у средњовековној Србији*, 304–305). Закључ-

Сл. 25. Париз, Национална библиотека, Књига о Јову (Paris. gr. 135), fol. 9^v

Fig. 25. Paris, Bibliothèque nationale de France, Book of Job (Paris. gr. 135), fol. 9^v

у потпуности такво тумачење, истакли бисмо у први план могућност да је минијатура заправо илустрација одговарајућег дела текста *Српске Александриде*. Наиме, иако се не може поуздано утврдити која је гозба из романа приказана,¹⁴² чињеница је да се на неколико места у тексту помињу управо они инструменти који се појављују на минијатурној представи музичара. То се чини у делу романа у којем се описује како је Александар лукавством преплашио Кумане наредивши „да се свуд околу запале многе ватре, да затрубе многогласне трубе, ударе бубњеви и праскавице“,¹⁴³ као и у опису заседе коју је Александрова војска приредила Атињанима на Виталијском пољу, када су се опет чули звуци труба, бубњева и „праскавица“.¹⁴⁴

чак о извесној подударности између минијатуре из *Београдске Александриде* и дворских или властеоских гозби не може бити искључен, али је, чини се, природа те везе тумачена на neodговарајући начин. Наиме, слично као и када је реч о одежама, које не треба изједначавати са српским средњовековним властеоским костимом, сцена гозбе не може се разумети као приказ стварних српских средњовековних гозби. Веза је посредније природе: дворској средини је слика тог типа могла бити блиска, али је упориште за њену иконографију пре свега у тексту *Александриде*, односно у устаљеним иконографским формулама чије је исходиште у црквеном сликарству. Другим речима, сцена гозбе у рукопису *Београдске Александриде* представља визуелни израз српског дворског живота у оној мери у којој се *Српска Александрида*, евентуално, може разумети као споменик српске дворске књижевности.

¹⁴² За покушаје идентификације cf. радове наведене у напоменама 131 и 132.

¹⁴³ *Роман о Александру*, 79.

¹⁴⁴ *Ibid.*, 88.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- A companion to Alexander literature in the Middle Ages*, ed. Z. David Zuwiya, Leiden–Boston 2011.
- Aerts W. J., *Imitatio – Aemulatio – Variatio im byzantinischen Alexandergedicht*, in: *Imitatio – aemulatio – variatio. Akten des internationalen wissenschaftlichen Symposions zur byzantinischen Sprache und Literatur* (Wien, 22.–25. Oktober 2008), ed. A. Rhooby, E. Schiffer, Wien 2010, 33–44.
- Афанасьева Е. В., К вопросу о связях древнегреческой, среднегреческой и сербской редакций Романа об Александре Македонском, in: *Древнерусская литература. Источниковедение*, ed. Д. С. Лихачев, Ленинград 1984, 31–44 (Afanasjeva E. V., K voprosu o svjazakh drevnegrecheskoj, srednegrecheskoj i serbskoj redaktsii Romana ob Aleksandre Makedonskom, in: *Istochnikovedenie*, ed. D. S. Likhachev, Leningrad 1984, 31–44).
- Alcalay C., *Le Parisinus graecus 135: Un hommage à Jean Cantacuzène? Étude historique d'un Livre de Job du XIVe siècle*, Byzantion 78 (2008) 405–480.
- Andrews J. M., *Imagery in the aftermath of the Crusades. A fourteenth-century illustrated commentary on Job* (Paris, B. N., ms. graecus 135), PhD dissertation, University of California 2002.
- Ангеличин-Жура Г., *Пешитерните цркви во Охридско-Преспански регион* (Р. Македонија, Р. Албанија, Р. Грција), Струга 2004 [Angelichin-Zura G., *Pešternite crkvi vo Ohridsko-Prepsanski region* (R. Makedonija, R. Albanija, R. Grcija), Struga 2004].
- Archibald E., *Ancient romance*, in: *A companion to romance. From classic to contemporary*, ed. C. Saunders, Blackwell 2006, 16–20.
- Armenia sacra. Mémoire chrétienne des Arméniens* (IVe – XVIIIe siècle), edd. P. Durand, I. Rapti, D. Giovannoni, Paris 2007.
- Аспра - Варвадакѐ М., Еμμανουήλ Μ., *Η Μονή της Παντάνασσας στον Μυστρά. Οι τοιχογραφίες του 15ου αιώνα*, Αθήνα 2005 (Aspra – Varvadakē M., Emmanouēl M., *Ē Monē tēs Pantanassas ston Mystra. Oi toichographiēs tou 15ou aiōna*, Athēna 2005).
- Бакалова Е., *Стенописите на црквата при село Беренде*, Софија 1976 (Bakalova E., *Stenopisite na cirkvata pri selo Berende*, Sofiia 1976).
- Barker J. W., *Manuel II Palaeologus (1391–1425). A study in late Byzantine statesmanship*, New Brunswick 1969.
- Bellingeri G., *Il “Romanzo d’Alessandro” dell’Istituto Ellenico di Venezia: glosse turche “gregarie”*, in: *Medioevo romanzo e orientale. Il viaggio dei testi*, edd. A. Pioletti, F. Rizzo Nervo, Venezia 1999, 316–340.
- Belting H., *Das illuminierte Buch in der Spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg 1970.
- Бертрандон де ла Броккијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950 (Bertrandon de la Brokijer, *Putovanje preko mora*, Beograd 1950).
- Блескина О. Н., *Латинские “Александрии”: истоки и версии*, in: *Византинороссика 2. Деяния царя Александра. Уникальный памятник средневековой торептики из села Мужы Ямало-Ненецкого автономного округа*, edd. К. К. Акентьев, Б. И. Маршак, Санкт-Петербург 2003, 73–120 (Bleskina O. N., *Latinskie “Aleksandrii”: istoki i versii*, in: *Vizantinorossika 2. Deianiia caria Aleksandra. Unikalnyi pamiatnik srednevekovoi torevtiki iz sela Muzhi Jamalo-Nenetskogo avtonomogo okruga*, edd. K. K. Akentev, B. I. Marshak, Sankt-Peterburg 2003, 73–120).
- Boemke R., *Alexander, frans rois debonaires: Herrschaftsideologie und Gesellschaftsauffassung im Roman d’Alexandre*, in: *Herrschaft, Ideologie und Geschichtskonzeption in Alexanderdichtungen des Mittelalters*, ed. U. Mölk, Göttingen 2002, 106–128.
- Bogevska S., *Saint Alexandre dans la tradition hagiographique et iconographique byzantine*, Зборник. Средновековна уметност 6 (2007) 117–118, ill. 9 [Bogevska S., *Saint Alexandre dans la tradition hagiographique et iconographique byzantine*, Zbornik. Srednovekovna umetnost 6 (2007) 117–118, ill. 9].
- Богдановић Д., *Историја стваре српске књижевности*, Београд 1980 (Bogdanović D., *Istorija stare srpske književnosti*, Beograd 1980).
- Бојанин С., *Средновековна светковина између приватној и јавној*, in: *Приватни животи у српским земљама средњеј века*, ed. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 257 (Bojanin S., *Srednovekovna svetkovina između privatnog i javnog*, in: *Privatni životi u srpskim zemljama srednjeg veka*, ed. S. Marjanović-Dušanić, D. Popović, Beograd 2004, 257).
- Бојанин С., *Забаве и светковине у средњеј вековној Србији од краја XII до краја XV века*, Београд 2005 (Bojanin S., *Zabave i svetkovine u srednjovekovnoj Srbiji od kraja XII do kraja XV veka*, Beograd 2005).
- Borenius T., *The cycle of images in the palaces and castles of Henry III*, JWSI 6 (1943) 44, 48, 49.
- Ботвинник Н. М., „Роман об Александре“. Рукописна традиција и историја изучења текста, in: *Византинороссика 2. Дејанија царя Александра. Уникальный памятник средневековой торептики из села Мужы Ямало-Ненецкого автономного округа*, edd. К. К. Акентьев, Б. И. Маршак, Санкт-Петербург 2003, 49–67 (Botvinnik N. M., “Roman ob Aleksandre“. Rukopisnaia tradiciia i istoriia izuchenii teksta, in: *Vizantinorossika 2. Deianiia caria Aleksandra. Unikalnyi pamiatnik srednevekovoi torevtiki iz sela Muzhi Jamalo-Nenetskogo avtonomogo okruga*, edd. K. K. Akentev, B. I. Marshak, Sankt-Peterburg 2003, 49–67).
- Божков А., *Българската историческата живопис*, Софија 1972 (Bozhkov A., *Bulgarskata istoricheskata zhivopis*, Sofiia 1972).
- Brian D., *A reconstruction of the miniature cycle in the Demotte “Shah Namah”*, *Ars islamica* 6 (1939) 97–112.
- Brook S. T., *Commemoration of the dead. Late Byzantine tomb decoration*, Phd. Diss., New York 2002.
- Buschhausen H., Buschhausen H., *Armenische Handschriften der Mechitharisten in Wien*, Wien 1981.
- Byzantium. Faith and power (1261–1557)*, ed. H. C. Evans, New York 2004.
- Campbell C., Chong A., *Bellini and The East*, National Gallery, London 2005.
- Carrino R., *L’Ascensione di Alessandro tra Oriente e Occidente: le testimonianze monumentali in Italia*, *Corso di Cultura sull’arte ravennate e bizantina* 41 (1994) 337–366.
- Cary G., *Medieval Alexander*, ed. D. J. A. Ross, Cambridge 1956.
- Cizek A., *Historical distortions and saga patterns in the Pseudo-Calisthenes romance*, *Hermes* 106/4 (1978) 593–607.
- Constantine Porphyrogenitus. Three treatises on imperial military expeditions*, ed. J. F. Haldon, Vienna 1990.
- Crum R. J., *Roberto Martelli, the Council of Florence, and the Medici Palace Chapel*, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 59 (1996) 403–405.
- Cruse M. I., *The “Roman d’Alexandre” in MS Bodley 264: Text, image, performance*, PhD dissertation, New York University 2005.
- Цветковић Б., *Есфијменска повеља деспоја Ђурђа Бранковића: фантасијична архитектура, Жича, Есфијмен или небески станоци?*, in: *СΥΜΕΙΚΤΑ. Зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду*, ed. И. Стевовић, Београд 2011, 349, сл. 1 (Cvetković B., *Esfigmenska povelja despota Đurđa Brankovića: fantastična arhitektura, Žiča, Esfigmen ili nebeski stanovi?*, in: *SYMEIKTA. Zbornik radova povodom četrdeset godina Instituta za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu*, ed. I. Stevović, Beograd 2011, 349, sl. 1).
- Цветковић Б., *Прилој најстаријој историји цркве у Јошаници*, *Зограф* 24 (1995) 72, сл. 3–4 [Cvetković B., *Prilog najstarijoj istoriji crkve u Jošanici*, *Zograf* 24 (1995) 72, sl. 3–4].
- Цветковић Б., *Прилој проучавању византијској дворској косими – γρανάτζα-λαπάτζας*, *ЗРВИ* 34 (1995) 142–155 [Cvetković B., *Prilog proučavanju vizantijskog dvorskog kostima – granatza-lapatzas*, *ZRVI* 34 (1995) 142–155].
- Цветковић М., *Музички инструменти*, in: *Лексикон српској средњеј века*, ed. С. Ђирковић, Р. Михалчић, Београд 1999, 421, 422 (Cvetković M., *Muzički instrumenti*, in: *Leksikon srpskog srednjeg veka*, ed. S. Ćirković, R. Mihaljičić, Beograd 1999, 421, 422).
- Цветковић М., *Скомрах*, in: *Лексикон српској средњеј века*, ed. С. Ђирковић, Р. Михалчић, Београд 1999, 673 (Cvetković M., *Skomrah*, in: *Leksikon srpskog srednjeg veka*, ed. S. Ćirković, R. Mihaljičić, Beograd 1999, 673).

- Ćurčić S., *Alexander's tomb: a column or a tower? A fourteenth-century case of verbal confusion and visual interpretation*, in: *TO ELLHNIKON. Studies in honor of Speros Vryonis, Jr. II*, ed. J. Stanojevich Allen et al., New York 1993, 25–48.
- Dahmen K., *The legend of Alexander the Great on Greek and Roman coins*, London – New York 2007.
- Данило Друји, *Живојни краљева и архиепископској српских. Службе*, edd. Г. Мак Данијел, Д. Петровић, Београд 1988 (*Danilo Drugi, Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih. Službe*, edd. G. Mak Danijel, D. Petrović, Beograd 1988).
- Данилови насјављачи. Данилов Ученик, друји насјављачи Даниловој зборника, ed. Г. Мак Данијел, Београд 1989 (*Danilovi nastavljaji. Danilov Učenik, drugi nastavljaji Danilovog zbornika*, ed. G. Mak Danijel, Beograd 1989).
- Даркевич В. П., *Светское искусство Византии: Произведения византийской художественной ремесла в Восточной Европе X–XIII веков*, Москва 1975 (*Darkevich V. P., Svetskoe iskusstvo Vizantii: Proizvedeniia vizantiiskogo hudozhestvennogo remesla v Vostochnoi Evrope X–XIII vekov*, Moskva 1975).
- Davenport S. K., *Illustrations direct and oblique in the margins of an Alexander romance at Oxford*, *JWCI* 34 (1971) 83–95.
- Dawson T., *Oriental costume at the Byzantine court. A reassessment*, *Byzantion* 76 (2006) 102.
- Dennis G. T., *The reign of Manuel III Palaeologus in Thessalonica, 1382–1387*, Rome 1960.
- Der Nersessian S., *L' Art armenienne*, Paris 1977.
- Digenis Akritis. *Grottaferrata and Escorial versions*, ed. E. Jeffreys, Cambridge 1998.
- Димитријевић С., *Средњовековни српски новац*, Београд 1997 (*Dimitrijević S., Srednjovekovni srpski novac*, Beograd 1997).
- Драгојловић Д., *Јужнословенска лејенда о Александру Великом на извору живојна*, *ПКЈИФ* 35/1–2 (1969) 3–17 [*Dragojlović D., Južnoslovenska legenda o Aleksandru Velikom na izvoru života*, *PKJIF* 35/1–2 (1969) 3–17].
- Dufrenne S., *Les miniatures slaves méridionales du XIVe siècle dans le contexte byzantin*, in: *Проучавање средњовековних јужнословенских рукојиса*, ed. П. Ивић, Београд 1995, 104–105 (*Dufrenne S., Les miniatures slaves méridionales du XIVe siècle dans le contexte byzantin*, in: *Proučavanje srednjovekovnih južnoslovenskih rukopisa*, ed. P. Ivić, Beograd 1995, 104–105).
- Дуйчев И., *Древноезически мислител и писател в старата българска живопис*, София 1978 (*Dučev I., Drevnoezicheski mislители i pisатели v starata bulgarska zhivopis*, Sofiia 1978).
- Дуйчев И., *Минијатурите на Манасиевата летопис*, София 1962 (*Dučev I., Miniatūrite na Manasievata letopis*, Sofiia 1962).
- Ђорђевић И. М., *Зидно сликарство српске власнеле у доба Немањића*, Београд 1994 (*Đorđević I. M., Zidno slikarstvo srpske vlastele u doba Nemanjića*, Beograd 1994).
- Ђурић И., *Сумрак Византије. Време Јована VIII Палеолоја, 1392–1448*, Београд 1984 (*Đurić I., Sumrak Vizantije. Vreme Jovana VIII Paleologa, 1392–1448*, Beograd 1984).
- Ђурић С., *Љубосиња*, Београд 1985 (*Đurić S., Ljubostinja*, Beograd 1985).
- Ђурић В. Ј., *Гојичко сликарство у Византији и код Срба уочи турских освајања*, *Зограф* 18 (1987) 46–47, сл. 1 [*Đurić V. J., Goičko slikarstvo u Vizantiji i kod Srba uoči turskih osvajanja*, *Zograf* 18 (1987) 46–47, sl. 1].
- Đurić V. J., *La peinture murale de Resava. Ses origines et la place dans la peinture byzantine*, in: *Моравска школа и њено доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1972, dess. 1, fig. 21 (*Đurić V. J., La peinture murale de Resava. Ses origines et la place dans la peinture byzantine*, in: *Moravska škola i njeno doba*, ed. V. J. Đurić, Beograd 1972, dess. 1, fig. 21).
- Ђурић В. Ј., *Мали Град – Свети Атанасије у Косиуру – Борје*, *Зограф* 6 (1975) 39, сл. 22 [*Đurić V. J., Mali Grad – Sveti Atanasije u Kosturu – Borje*, *Zograf* 6 (1975) 39, sl. 22].
- Ђурић В. Ј., Ђирковић С., Кораћ В., *Пећка њајријаршија*, Београд 1990 (*Đurić V. J., Ćirković S., Korać V., Pečka patrijaršija*, Beograd 1990).
- Ђурић В. Ј., *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974 (*Đurić V. J., Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd 1974).
- Emmanuel M., *Hairstyles and headdresses of empresses, princesses, and ladies of the aristocracy in Byzantium*, *ΔΧΑΕ* 17 (1993–1994) 113–120.
- Emmanuel M., *Some notes on the external appearance of ordinary women in Byzantium. Hairstyles, headdresses. Texts and iconography*, *Byzantinoslavica* 56/4 (1995) 769–778.
- Engels L. J., *Alexander the Great*, in: *Dictionary of medieval heroes. Characters in medieval narrative traditions and their afterlife in literature, theatre, and the visual arts*, ed. W. P. Gerritsen, A. G. van Melle, T. Guest, London 2000, 15–24.
- Etzeoglou R., *Quelques remarques sur les portraits figurés dans les églises de Mistra*, *JÖB* 32/5 (1982) 517–518, fig. 18.
- Fasanelli J. A., *Some notes on Pisanello and the Council of Florence*, *Master drawings* 3/1 (1965) 36–47.
- Fonkić B. L., *Sulla storia del restauro di un manoscritto greco tra e secoli XVI e XVII. Il "Romanzo d'Alessandro" dell'Istituto Ellenico di Venezia*, *Θησαυρισματα* 35 (2005) 95–102.
- Franke B., *Herrscher über Himmel und Erde. Alexander der Große und die Herzoge von Burgund*, *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft* 27 (2000) 121–169.
- Габелић С., *Прегсјава св. Даве и св. Говделаја*, *ЗНМ* 18–2 (2007) 34, н. 30 [*Gabelić S., Predstave sv. Dade i sv. Govdelaja*, *ZNM* 18/2 (2007) 34, n. 30].
- Galavaris G., *Alexander the great conqueror and captive of death: his various images in byzantine art*, *RACAR. Canadian art review* 18/1 (1989) 12–18.
- Gallagher L., *The Alexander Romance at the Hellenic Institute at Venice. Some notes on the initial miniature*, *Θησαυρισματα* 16 (1979) 170–205 [*Thésaurismata* 16 (1979) 170–205].
- Gaspar C., F. Lyna, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale de Belgique, I*, Paris 1937 (reprint 1984).
- Georgitsoyanni E. N., *Les peintures murales du monastere de la Transfiguration aux Meteores (1483)*, Athenes 1992.
- Gero S., *The Alexander legend in Byzantium: Some literary gleanings*, *DOP* 46 (1992) 83–87.
- Gero S., *The legend of Alexander the Great in the Christian Orient*, *Bulletin Of The John Rylands University Library Of Manchester* 75 (1993) 3–9.
- Глигоријевић-Максимовић М., *Сликарство XIV века у манастиру Трескавцу*, *ЗРВИ* 42 (2005) 111–112, сл. 33–35 [*Gligorijević-Maksimović M., Slikarstvo XIV veka u manastiru Treskavcu*, *ZRVI* 42 (2005) 111–112, sl. 33–35].
- Gombrich E. H., *Apollonio di Giovanni: A Florentine cassone workshop seen through the eyes of a humanist poet*, in: idem, *Norm and Form*, London 1985⁴ (reprint 2003), 11–28.
- Gosman M., *Alexander the Great as the icon of perfection in the epigones of the Roman d'Alexandre (1250–1450): The utilitas of the ideal prince*, in: *The Medieval French Alexander*, edd. D. Maddox, S. Sturm-Maddox, New York 2002, 175–191.
- Grabar A., *Le roman d' Alexandre illustre de la bibliotheque de Sofia*, in: idem, *Recherches sur les influences orientales dans l' art balkanique*, Paris 1928, 133–188.
- Grabar O., *Notes on the Iconography of the "Demotte" Shahname*, in: idem, *Constructing the study of Islamic Art II. Islamic visual culture, 1100–1800*, Aldershot 2006, 151–165.
- Graciotti S., *Hrvatska glagoljska književnost kao kulturni posrednik između evropskog zapada i Istočnih Slovena*, *Slovo* 21 (1971) 305–323.
- Grigoriadou L., *L'image de la Déésis royale dans une fresque du XIVe siècle à Castoria*, in: *Actes du XIVe congrès international des études byzantines, II*, Bucarest 1971, 47–52.
- Грозданов Ц., *Христос Цар, Богородица Царица, небесните сили и светите војни во живописот од XIV–XV век во Трескавец*, in: idem, *Студии за охридскиот живопис*, Скопје 1990, 132–149 (*Grozdanov C., Hristos Car, Bogorodica Carisa, nebesnite sili i svetite vojni vo živopisot od XIV–XV vek vo Treskavec*, in: idem, *Studii za ohriskiot živopis*, Skopje 1990, 132–149).
- Грозданов Ц., *Из иконографије Марковој манастира*, *Зограф* 11 (1982), 87–92, сл. 5, 7–8 (= idem, *Живописот на Охридската архиепископија. Студии*, Скопје 2007, 283–290, сл. на стр. 284, 288) [*Grozdanov C., Iz ikonografije Markovog manastira*, *Zograf* 11 (1982) 87–92, sl. 5, 7–8 (=idem, *Živopisot na Ohridskata arhiepiskopija. Studii*, Skopje 2007, 283–290, sl. na str. 284, 288)].
- Грозданов Ц., Корнаков Д., *Историските портрети во Полошко (I)*, in: Грозданов, *Живописот на Охридската архиепископија*, 125, 131, сл. на стр. 123, 124 (*Grozdanov C., Kornakov D., Istoriskite portreti vo Pološko (I)*, in: *Grozdanov, Živopisot na Ohridskata arhiepiskopija*, 125, 131, sl. na str. 123, 124).

- Грозданов Ц., *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980 (Grozdanov C., *Ohridsko zidno slikarstvo XIV veka*, Beograd 1980).
- Hannestad N., *Imitatio Alexandri in roman art*, in: *Alexander the Great. Reality and myth*, ed. J. Carlsen et al., Rome 1993, 61–69.
- Харисијадис М., *Два рукописа Народне Библиотеке у Београду. Призренско јеванђеље и Београдска Александрида*, *Годишњак Народне библиотеке 1 (1960) 84*, n. 24 [Harisijadis M., *Dva rukopisa Narodne Biblioteke u Beogradu. Prizrensko jevanđelje i Beogradska Aleksandrida*, *Godišnjak Narodne biblioteke 1 (1960) 84*, n. 24].
- Hutter I., *Corpus der byzantinischen miniaturenhandschriften*, II. Oxford, Bodleian Library, II, Stuttgart 1978.
- Ионова М., *Las dos variantes del Libro de Alejandro Magno en la literatura medieval de la "Eslavia Ortodoxa"*, *Eslavistica Complutense 8 (2008) 27–34*.
- Иванић Б., *Царска свадба у Манасији*, in: *Манасијур Ресава. Историја у уметности*, ed. В. Ј. Ђурић, Деспотовац 1995, 187–190, сл. 1 [Ivanić B., *Carska svadba u Manasiji*, in: *Manastir Resava. Istorija i umetnost*, ed. V. J. Đurić, Despotovac 1995, 187–190, sl. 1].
- Иванић Б., *Прстиње српске средњовековне властеле. Збирка Народној музеја у Београду*, Београд 1998 [Ivanić B., *Prstenje srpske srednjovekovne vlastele. Zbirka Narodnog muzeja u Beogradu*, Beograd 1998].
- Ивић П., Ђурић В. Ј., Ђирковић С., *Есфигменска икона Гесиоџа Ђурђа*, Београд 1989 [Ivić P., Đurić V. J., Ćirković S., *Esfigmenska povelja despota Đurđa*, Beograd 1989].
- Ивковић З., *Живопис из XIV века у манасију Зрзе*, *Зограф 11 (1980) сл. 1, 4* [Ivković Z., *Živopis iz XIV veka u manastiru Zrze*, *Zograf 11 (1980) sl. 1, 4*].
- Jardine L., Brotton J., *Global interests. Renaissance art between East and West*, London 2000.
- Jasnow R., *The Greek Alexander Romance and demotic Egyptian literature*, *Journal of Near Eastern Studies 56/2 (1997) 95–103*.
- Јерковић В., *Српска Александрида. Академијин рукопис (бр. 352). Палеографска, ортографска и језичка истраживања*, Београд 1983 [Jerković V., *Srpska Aleksandrida. Akademijin rukopis (br. 352). Paleografska, ortografska i jezička istraživanja*, Beograd 1983].
- Jirecek C., *Eine slavische Alexandergedicht in Zara 1389*, *Archiv für slavische Philologie 25 (1903) 157–158*.
- Jones L., Maguire H., *A description of the Jousts of Manuel I Komnenos*, *GRBS 26 (2002) 104–148*. Jones T. L., *Renaissance portrait medal and the court context: On the origins and political function of Pisanello's invention*, PhD thesis, The Florida State University 2011.
- Jouanno C., *Alexandre à Byzance: un modèle impérial?*, *Perspectives Médiévales 29 (2004) 19–41*.
- Jouanno C., *L'Image d'Alexandre le Conquérant chez les chroniqueurs byzantins (VIe-XIIIe siècles)*, *Kentron 17/2 (2001) 93–106*.
- Jouanno C., *La réception du Roman d'Alexandre à Byzance*, *Ancient Narrative 1 (2000–2001) 301–321*.
- Jouanno C., *Naissance et métamorphoses du Roman d'Alexandre*, Paris 2002.
- Juren V., *A Propos de la médaille de Jean VIII Paleologue par Pisanello*, *Revue numismatique 6 (1973) 219–225*.
- Качалова И. Я., Маясова Н. А., Шенникова Л. А., *Благовещенский собор Московского Кремля*, Москва 1990 [Kachalova I. Ia., Maiasova N. A., Shchennikova L. A., *Blagoveshchenskii sobor Moskovskogo Kremliā*, Moskva 1990].
- Καμπούρη-Βαμφούκου Μ., *Το «Μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου» ή ο Ψευδοκαλλισθένης και οι απεικονίσεις του σε βυζαντινά χειρόγραφα*, in: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σοτήρη Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 101–131 [Kampourē-Vavikou M., *To "Mythistoriēma tou Alexandrou" ē o Pseudokallisthenis kai oi apeikoniseis tou se vyzantina cheirographa*, in: *Aphieroma stē mnēmē tou Sotērē Kissa*, Thessaloniki 2001, 101–131].
- Karathanassis A., *Philip and Alexander of Macedonia in the literature of the Palaiologan era*, in: *Byzantine Macedonia. Identity, image and history*, ed. J. Burke, R. Scott, Melbourne 2000, 111–115.
- Karlinger L. M., *Illuminating kingship. Politics, patronage, and the education of Edward II*, Phd. Thesis, Texas Univesity 2001.
- Kastritis D., *The Trebizond Alexander romance (Venice Hellenic Institute Codex Gr. 5). The Ottoman fate of a fourteenth-century illustrated Byzantine manuscript*, *Journal of Turkish studies 36 (2011) 103–131*.
- Кашанин М., *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1990² (Kašanin M., *Srpska književnost u srednjem veku*, Beograd 1990²).
- Katičić R., *Indija u staroj hrvatskoj i srpskoj književnosti*, in: idem, *Boristenu u pohode*, Zagreb 2008, 233–234.
- Кинжалов Р. В., *Легенда о Нектанебе в повести „Жизнь и деяния Александра Македонского"*, in: *Древний мир: сборник статей в честь академика В. В. Струве*, Москва 1962, 537–544 [Kinzhalov R. V., *Legenda o Nektanebe v povesti „Zhizn' i deianiiā Aleksandra Makedonskogo*, in: *Drevnii mir: sbornik statei v chest' akademika V. V. Struve*, Moskva 1962, 537–544].
- Кнежевић Б., *Примери ношње икононачкој порекла у српском сликарству XIV века*, *Вардарски зборник 5 (2006) 32*, сл. 17 [Knežević B., *Primeri nošnje istočnjačkog porekla u srpskom slikarstvu XIV veka*, *Vardarski zbornik 5 (2006) 32*, sl. 17].
- Koenen L., *The dream of Nektanebos*, *Bulletin of the American Society of Papyrologists 22 (1985) 171–180*.
- Корда Петровић А., *Покушај поређења чешке и српске Александриде*, *Славистика 9 (2005) 303–311* [Korda Petrović A., *Pokušaj poređenja češke i srpske Aleksandride*, *Slavistika 9 (2005) 303–311*].
- Ќорнаков Д., *Полошки манастир Свети Ѓорѓи*, Скопје 2006 [Kornakov D., *Pološki manastir Sveti Gorgi*, Skopje 2006].
- Костић Д., *Стихови епској и епичној поезији нашег*, *Јужнословенски филолог 13 (1933) 72–73* [Kostić D., *Starost epskog pesništva našeg*, *Južnoslovenski filolog 13 (1933) 72–73*].
- Kouymjian D., *Iconography of the Armenian Alexander* (<http://armenianstudies.csufresno.edu/faculty/kouymjian/articles/alexander.htm>).
- Kouymjian D., *L'Iconographie de l'Histoire d'Alexandre le Grand dans les manuscrits arméniens*, in: *Alexandre le Grand dans les littératures occidentales et proche-orientales*, ed. L. Harf-Lancner, C. Kappler, F. Suard, Paris 1999, 95–112.
- Ковачевић Ј., *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953 [Kovačević J., *Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena*, Beograd 1953].
- Kubiski J., *Orientalizing costume in early fifteenth-century French manuscript painting (Cité des Dames Master, Limbourg Brothers, Boucicaut Master, and Bedford Master)*, *Gesta 40 (2001) 163–169*.
- Курешевић М., *Исказивање фјуџура у Српској Александриди*, *Зборник Матиче српске за филологију и лингвистику 54/2 (2011) 91–106* [Kurešević M., *Iskazivanje futura u Srpskoj Aleksandridi*, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku 54/2 (2011) 91–106*].
- Курешевић М., *О употреби иарџикуле/везника да у Српској Александриди*, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 35/2 (2010) 243–258* [Kurešević M., *O upotrebi partikule/veznika da u Srpskoj Aleksandridi*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 35/2 (2010) 243–258*].
- Курешевић М., *О употреби иарџикуле/везника да у Српској Александриди*, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 35/2 (2010) 243–258* [Kurešević M., *O upotrebi partikule/veznika da u Srpskoj Aleksandridi*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu 35/2 (2010) 243–258*].
- Курешевић М., *Значење конструкције хоџџи + инфинитив у Српској Александриди са становишта граматикализације*, *Славистика 15 (2011) 156–166* [Kurešević M., *Značenje konstrukcije khotēti + infinitiv u Srpskoj Aleksandridi sa stanovišta teorije gramatikalizacije*, *Slavistika 15 (2011) 156–166*].
- La caduta di Constantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei*, ed. A. Pertusi, Milano 1976.
- Lafontaine-Dosogne J., *Iconography of the Cycle of the Infancy of Christ*, in: *The Kariye Djami IV. Studies in the art of the Kariye Djami and its intellectual background*, ed. P. A. Underwood, Princeton 1975, 206–208.
- Λαούρδας Β., *„Ο Συμβουλευτικός πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς“ τοῦ Μανουὴλ Παλαιολόγου*, *Μακεδονικά 3 (1955) 297.21–22* [Laourdas V., *„O Symvouleutikos pros tous Thessalonikeis“ tou Manouēl Palaiologou*, *Makedonika 3 (1955) 297.21–22*].
- Lazaris S., *L'Empereur Jean VII Paléologue vu par Pisanello los du concile de Ferrare-Florence*, *BF 29 (2007) 293–394*.
- Linardou K., *New visions of old meanings. Paris. gr. 135 and some Anti-Latin visual implications*, in: *Images of the Byzantine world. Visions, messages and meanings. Studies presented to Leslie Brubaker*, ed. A. Lymberopoulou, Ashgate 2011, 169–184.
- Linardou K., *Notes on a milking scene in Parisinus Graecus 135*, in: *Animals and environment in Byzantium (7th–12th c.)*, ed. I. Anagnostakis, T. G. Kolias, E. Papadopoulou, Athens 2011, 235–243.
- Lloyd A. B., *Nationalist propaganda in Ptolomaic Egypt*, *Historia 31/1 (1982) 46–50*.
- Loomis R. S., *Verses on the Nine Worthies*, *Modern Philology 15 (1917) 211–219*.

- Лурье В. М., „Александр Великий – последний римский царь“. К истории эсхатологических концепций в эпоху Ираклия, in: *Византинороссика 2. Деяния царя Александра. Уникальный памятник средневековой торевтики из села Мужы Ямало-Ненецкого автономного округа*, edd. K. K. Akent'ev, B. I. Marshak, Санкт-Петербург 2003, 121–149 (Lur'e V. M., "Aleksandr Velikiĭ – poslednii rimskii tsar"). K istorii eskhatologicheskikh koncepcii v epokhu Irakliia, in: *Vizantinorossika 2. Deiāniiā carīā Aleksandra. Unikal'nyi pamiātnik srednevekovoi torevtiki iz sela Muzhi Īamalo-Nenetckogo avtonomnogo okruga*, edd. K. K. Akent'ev, B. I. Marshak, Sankt-Peterburg 2003, 121–149).
- Macler F., *L'enluminure arménienne profane*, Paris 1928.
- Максимовић Ј., *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983 (Maksimović J., *Srpske srednjovekovne minijature*, Beograd 1983).
- Mango C., *Discontinuity with the classical past in Byzantium*, in: *Byzantium and the classical tradition*, ed. M. Mullet, R. Scott, Birmingham 1981, 51.
- Maranci C., *Word and image in the Armenian Alexander Romance*, *The Journal of the Society for Armenian Studies* 13 (2003–2004) 19–28.
- Marillier H. C., *The Nine Worthies*, *The Burlington Magazine for Connoisseurs* 61 (1932) 13–19.
- Маринковић Р., *Духовни и витешки роман у српској средњовековној књижевности*, in: eadem, *Светородна јоснога српска. Исцртаживања српске књижевности средњег века*, Београд 1988, 225–235 (= Научни састанак слависта у Вукове дане 7/2 (1979) 15–27) [Marinković R., *Duhovni i viteški roman u srpskoj srednjovekovnoj književnosti*, in: eadem, *Svetorodna gospoda srpska. Istraživanja srpske književnosti srednjeg века*, Beograd 1998, 225–235 (=Naučni sastanak slavista u Vukove dane 7/2 (1979) 15–27)].
- Маринковић Р., *Јужнословенски роман о Троји*, in: *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, ed. Р. Маринковић, Београд 1988, 195–260 (Marinković R., *Južnoslovenski roman o Troji*, in: *Roman o Troji. Roman o Aleksandru Velikom*, ed. R. Marinković, Beograd 1988, 195–260).
- Маринковић Р., *Роман као књижевни род у средњовековној књижевности Јужних и Источних Словена*, in: *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, ed. Р. Маринковић, Београд 1988, 17–38 (= ПКЈИФ 34/3–4 (1968) 203–218; eadem, *Светородна јоснога српска. Исцртаживања српске књижевности средњег века*, Београд 1998, 211–224) [Marinković R., *Roman kao književni rod u srednjovekovnoj književnosti Južnih i Istočnih Slovena*, in: *Roman o Troji. Roman o Aleksandru Velikom*, ed. R. Marinković, Beograd 1988 (=PKJIF 34/3–4 (1968) 203–218; eadem, *Svetorodna gospoda srpska. Istraživanja srpske književnosti srednjeg века*, Beograd 1988, 211–224)].
- Маринковић Р., *Средњовековна књижевност*, in: *Историја српске културе*, edd. П. Ивић et al., Београд 1994, 62 (Marinković R., *Srednjovekovna književnost*, in: *Istorija srpske kulture*, edd. P. Ivić et al., Beograd 1994, 62).
- Маринковић Р., *Српска Александрида. Историја основног текста*, Београд 1969 (Marinković R., *Srpska Aleksandrida. Istorija osnovnog teksta*, Beograd 1969).
- Маринковић Р., *Витешки романи у рукописним зборницима у српској средњовековној књижевности*, *Cyrrillomethodianum* 5 (1981) 67–81 [Marinković R., *Viteški romani u rukopisnim zbornicima u srpskoj srednjovekovnoj književnosti*, *Cyrrillomethodianum* 5 (1981) 67–81].
- Марјановић П., *Глуцац*, in: *Лексикон српској средњег века*, ed. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 117 (Marjanović P., *Glutac*, in: *Leksikon srpskog srednjeg века*, ed. S. Ćirković, R. Mihaljičić, Beograd 1999, 117).
- Марковић М., *О иконографији светих рајника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима*, in: *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 607–610 (Marković M., *O ikonografiji svetih ratnika u istočnohrišćanskoj umetnosti i o predstavama ovih svetitelja u Dečanima*, in: *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije*, ed. V. J. Đurić, Beograd 1995, 607–610).
- Марковић М., *Свети рајници у Ресави. Иконографска анализа*, in: *Манастир Ресави. Историја и уметности*, ed. М. Панчић, Деспотовац 1995, 205–206. (Marković M., *Sveti ratnici u Resavi. Ikonografska analiza*, in: *Manastir Resava. Istorija i umetnost*, ed. M. Pantić, Desotovac 1995, 205–206).
- Маршак Б. И., *Серебряное блюдо со сценой полета Александра Македонского*, in: *Византинороссика 2. Деяния царя*
- Александра. Уникальный памятник средневековой торевтики из села Мужы Ямало-Ненецкого автономного округа, edd. K. K. Akent'ev, B. I. Marshak, Санкт-Петербург 2003, 17–19 (Marshak B. I., *Serebriānoe bliūdo so stēnoi poleta Aleksandra Makedonskogo*, in: *Vizantinorossika 2. Deiāniiā carīā Aleksandra. Unikal'nyi pamiātnik srednevekovoi torevtiki iz sela Muzhi Īamalo-Nenetckogo avtonomnogo okruga*, edd. K. K. Akent'ev, B. I. Marshak, Sankt-Peterburg 2003, 17–19).
- Martinelli P. A., *L'Ascensione di Alessandro in un pluteo del Museo di Mistrà*, in: *Arte profana e arte sacra a Bizancio*, edd. E. Zanini, A. Iacobini, Roma 1995, 271–278.
- Матић С., *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд 1952 (Matić S., *Opis rukopisa Narodne biblioteke*, Beograd 1952).
- Matzukis C., *The Alexander romance in the Codex Marcianus 408. New perspectives for the date 1388: Hellenic consciousness and imperial ideology*, *BZ* 99 (2006) 109–117.
- Michael M., *The iconography of kingship in the Walter of Milemete treatise*, *JWCI* 57 (1994) 35–47.
- Millet G., Velmans T., *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie*, IV, Paris 1969.
- Moennig U., *Digenes = Alexander? The relationships between Digenes Akrites and the Byzantine Alexander romance in their different versions*, in: *Digenes Akrites. New approaches to Byzantine heroic poetry*, ed. R. Beaton, D. Ricks, Aldershot 1993, 103–115.
- Moran N. K., *Singers in late Byzantine and Slavonic painting*, Leiden 1986.
- Müller S., *Asceticism, gallantry, or polygamy? Alexander's relationship with women as a topos in Medieval romance traditions*, *The Medieval History Journal* 11 (2008) 259–287.
- Nakas Y. D., *14th-century galleys in the Black Sea. Ships in the romance of Alexander the Great*, *The International Journal of Nautical Archaeology* 37/1 (2008) 77–87.
- Narrative of the embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the court of Timour, at Samarcand, A.D. 1403–6*, trans. C. R. Markham, London 1859.
- Nelson R. S., *Taxation with representation. Visual narrative and the political field of the Karyie Djami*, *Art History* 22 (1999) 56–82.
- Nelson R. S., *The Italian appreciation and appropriation of illuminated Byzantine manuscripts, ca. 1200–1450*, *DOP* 49 (1995) 229 (=idem, *Later Byzantine painting. Art, agency, and appreciation*, Aldershot 2007, XIV).
- Nicoll D. M., *The last centuries of Byzantium*, Cambridge 1993².
- Нитић А., *Тканине и костим у српском сликарству XIV и прве половине XV века – порекло и развој стила*, Ниш и Византија II (2004) 328 [Nitić A., *Tkanine i kostim u srpskom slikarstvu XIV i prve polovine XV века – poreklo i razvoj stila*, Niš i Vizantija II (2004) 328].
- Новаковић С., *Приповејка о Александру Великом у старој српској књижевности*, ГСУД, друго одељење, књ. 6 (1878) I–XLII [Novaković S., *Pripovetka o Aleksandru Velikom u staroj srpskoj književnosti*, GSUD, drugo odeljenje, knj. 6 (1878) I–XLII].
- Острогорски Г., *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1996) [Ostrogorski G., *Istorija Vizantije*, Beograd 1959 (reprint 1996)].
- Ousterhout R. G., *The art of Kariye Camii*, London 2002, 119.
- P(aterson) Š(evčenko) N., *Skiadion*, in: *Oxford dictionary of Byzantium*, A. P. Kazhdan editor in chief, New York-Oxford 1991, 1910.
- Papadaki-Oekland St., *Byzantine illuminated manuscripts of the Book of Job. A preliminary study of the miniature illustrations. Its origin and development*, Athens 2009.
- Parani M. G., *Cultural identity and dress: The case of Late Byzantine court costume*, *JÖB* 57 (2007) 95–126.
- Parani M. G., *Reconstructing the reality of images. Byzantine material culture and religious iconography (11th–15th centuries)*, Leiden-Boston 2003.
- Paribeni A., *Portraits of Alexander in Byzantium and in the West during the Middle Ages*, in: *Images of a legend. Iconography of Alexander the Great in Italy*, Rome 2006, 71–98.
- Paschalis M., *The Greek and the Latin Alexander romance. Comparative readings*, in: *The Greek and the Roman novel. Parallel readings*, ed. M. Paschalis, S. Frangoulidis et al., Groningen 2007, 70–102.
- Павловић Д., *О средњовековној белејтрисци*, in: *Из наше књижевности феудалној доба*, ed. Д. Павловић, Р. Маринковић, Београд 1968, 128–132 (Pavlović, D., *O srednjovekovnoj beletristici*, in: *Iz naše književnosti feudalnog doba*, ed. D. Pavlović, R. Marinković, Beograd 1968, 128–132).

- Павловић Д., *Предговор*, in: *Александрида. Роман о Александру Великом*, прев. П. Стефановић, Суботица 1957, 5–16 (Pavlović D., *Predgovor*, in: *Aleksandrida. Roman o Aleksandru Velikom*, prev. P. Stefanović, Subotica 1957, 5–16).
- Павловић Д., *Роман у сџаријој срџској књижевности*, in: *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, ed. Р. Маринковић, Београд 1988, 12–14 (= *Сџарија југословенска књижевност*, Београд 1971, 44–46) [Pavlović D., *Roman u starijoj srpskoj književnosti*, in: *Roman o Troji. Roman o Aleksandru Velikom*, ed. R. Marinković, Beograd 1988, 12–14 (= *Starija jugoslovenska književnost*, Beograd 1971, 44–46)].
- Rejović R., *Instruments de musique dans l'Art serbo-macedonien et byzantin*, in: *Actes de XII Congrès internationale des études byzantines*, II, Belgrade 1964, 598.
- Rejović R., *Muzički instrumenti srednjovekovne Srbije*, Beograd 2005.
- Пејовић Р., *Представе музичких инструмената на минијатури срџских рукописа*, ЗЛУМС 16 (1980) 104–120 [Pejović R., *Predstava muzičkih instrumenata na minijaturama srpskih rukopisa*, ZLUMS 16 (1980) 104–120].
- Пејовић Р., *Представе музичких инструмената у средњовековној Србији*, Београд 1984 (Pejović R., *Predstave muzičkih instrumenata u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1984).
- Πελεκανίδης Σ., *Καστορία. Βυζαντινά τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953 (Pelekanidēs S., *Kastoria. Vyzantinai toichographiai*, Thessalonikē 1953).
- Πελεκανίδης Σ., Χατζηδάκης Μ., *Καστορία*, Αθήνα 1984 (Pelekanidēs S., Chadzidakēs M., *Kastoria*, Athēna 1984).
- Perry B. E., *The Egyptian legend of Nectanebus*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association 97 (1966) 327–333.
- Petković V. R., *Le roman d'Alexandre illustré de la Bibliothèque Nationale de Beograd*, in: *Atti del V Congresso internazionale di studi bizantini*, II, Roma 1940, 341–343.
- Петковић В. Р., *Минијатури Александријде у Народној библиотеци београдској*, ПКЈИФ 17/1 (1937) 77–80 [Petković V. R., *Minijature Aleksandrijade u Narodnoj biblioteci beogradskoj*, PKJIF 17/1 (1937) 77–80].
- Петровић Д., *Мит и историја у Александриди*, in: *Мит*, ed. Т. Беккић, Нови Сад 1996, 297–304 (Petrović D., *Mit i istorija u Aleksandridi*, in: *Mit*, ed. T. Bekić, Novi Sad 1996, 297–304).
- Петровић Д., *Срџска средњовековна књижевност у контексту опште књижевности средњег века*, Књижевна историја 42 (2010) 38–39 [Petrović D., *Srpska književnost u kontekstu opšte književnosti srednjeg veka*, Književna istorija 42 (2010) 38–39].
- Pfister F., *Alexander der Grosse in der byzantinischen Literatur un in neugriechischen Volksbuchern*, in: *Probleme der neugriechischen literatur*, III, ed. J. Irmscher, Berlin 1960, 112–130.
- Pickens R. T., "Mout est proz e vassaus"/"Mout es corteis". *Vasselage and courtesy in the Roman d'Alexandre*, in: *Medieval French Alexander*, 89–109.
- Piltz E., *Le costume officiel des dignitaires byzantins à l'époque Paléologue*, Uppsala 1994.
- Piltz E., *Middle Byzantine court costume*, in: *Byzantine court culture from 829 to 1204*, ed. H. Maguire, Washington 1997, 42, 43, 44, 45.
- Poeschel S., *Alexander Magnus Maximus. Neue Aspekte zur Ikonographie Alexanders der Großen im Quattrocento*, Römisches Jahrbuch für Kunstgeschichte 23–24 (1988) 68–69.
- Поповић Б., *Одевање и кићење*, in: *Приватни животи у срџским земљама средњег века*, ed. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2004, 383–384 (Popović B., *Odevanje i kićenje*, in: *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, ed. S. Marjanović-Dušanić, D. Popović, Beograd 2004, 383–384).
- Поповић Б., *Сџојени орнаменти на представама одеће у сликарству и на златовезу средњовековне Србије и Византије у џозном џериоду*, Иконографске студије 2 (2008) 175 [Popović B., *Spojени ornamenti na predstavama odeće u slikarstvu i na zlatovezu srednjovekovne Srbije i Vizantije u poznom periodu*, Ikonografske studije 2 (2008) 175].
- Поповић Б., *Високе капе – клобуци из манастира Ресаве и џурбан Теодора Меџохија*, ЗНМ 19/2 (2010) 93, 95 [Popović B., *Visoke kape – klobuci iz manastira Resave i turban Teodora Metohita*, ZNM 19/2 (2010) 93, 95].
- Prolović J., *Socrates and St. John the Apostle: The interchangeable similarity of their portraits*, Зорграф 35 (2011) 1–18.
- Прашков Л., *Хрелџовата кула*, Софија 1973 (Prashkov L., *Hreljovata kula*, Sofiā 1973).
- Псеудо-Калистиен, *Животи и гјела Александра Македонској. Сџарџрчки роман о Александру џрема рукопису L*, ed. З. Дукат, Нови Сад 1980 (Pseudo-Kalisten. *Život i djela Aleksandra Makedonskog. Starogrčki roman o Aleksandru prema rukopisu L*, ed. Z. Dukat, Novi Sad 1980).
- Псеудо-Калистиен, *Животи и џодвизи Александра Македонској*, in: *Повести из античке књижевности*, ed. М. Флашар, Београд 1986, 55–107 (Pseudo-Kalisten, *Život i podvizi Aleksandra Makedonskog*, in: *Povesti iz antičke književnosti*, ed. M. Flašar, Beograd 1986, 55–107).
- Pseudo-Kodinos, *Traité des Offices*, ed. J. Verpeaux, Paris 1966.
- Радојчић С., *Минијатури у срџским Александридама*, Уметнички преглед 5 (1938) 139 [Radojčić S., *Minijature u srpskim Aleksandridama*, Umetnički pregled 5 (1938) 139].
- Радојчић С., *Портрети срџских владара у средњем веку*, Београд 1997² (Radojčić S., *Portreti srpskih vladara u srednjem veku*, Beograd 1997²).
- Radojčić S., *Stare srpske minijature*, Beograd 1950.
- Радојчић С., *Улоги антике у сџаром срџском сликарству*, in: idem, *Одабрани чланци и студије*, Београд-Нови Сад 1982, 72 (Radojčić S., *Uloga antike u starom srpskom slikarstvu*, in: idem, *Odabrani članci i studije*, Beograd–Novi Sad 1982, 72).
- Radojčić Đ. Sp., *Aleksandrida*, in: *Enciklopedija Jugoslavije*, 1, Zagreb 1955, 57–58.
- Радојичић Ђ. Сп., *Развојни лук сџаре срџске књижевности. Текстови и коментари*, Нови Сад 1962 (Radojčić Đ. Sp., *Razvojni luk stare srpske književnosti. Tekstovi i komentari*, Novi Sad 1962).
- Радојковић Б., *Накит код Срба*, Београд 1969 (Radojković B., *Nakit kod Srba*, Beograd 1969).
- Радојковић Б., *Однос и везе сџаре срџске белетристике и уметничких заната*, Зборник Музеја примењене уметности 9–10 (1966) 12 [Radojković B., *Odnos i veze stare srpske beletristike i umetničkih zanata*, Zbornik Muzeja primenjene umetnosti 9–10 (1966) 12].
- Радојковић Б., *Утицај европских уметничких џраваца у средњем веку на срџску џримењену уметност*, in: *Европа и Срби*, ed. С. Терзић, Београд 1996, 178 (Radojković B., *Uticaј evropskih umetničkih pravaca u srednjem veku na srpsku primenjenu umetnost*, in: *Evropa i Srbi*, ed. S. Terzić, Beograd 1996, 178).
- Радошевић Н., *Данило II и византијска дворска реџорика*, in: *Архиепископ Данило II џегово доба*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 250 (Radošević N., *Danilo II i vizantijska dvorska retorika*, in: *Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba*, ed. V. J. Đurić, Beograd 1991, 250).
- Радошевић Н., *У ишчекивању краја – византијска дворска реџорика џрве џоловине XV века*, ЗРВИ 43 (2006) 65 [Radošević N., *U iščekivanju kraja – vizantijska dvorska retorika prve polovine XV veka*, ZRVI 43 (2006) 65].
- Реџеп Ј., *Александар Велики и краљ Милуџин: срџска Александрида и Данилов зборник – џаралеле*, Зборник Матице српске за књижевност и језик 47 (1999) 19–34 [Redep J., *Aleksandar Veliki i kralj Milutin: srpska Aleksandrida i Danilov zbornik – paralele*, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik 47 (1999) 19–34].
- Реџеп Ј., *Сџаре срџске биоџрафије*, Нови Сад 2008 (Redep J., *Stare srpske biografije*, Novi Sad 2008).
- Reinink G. J., *Alexander the Great in seventh-century Syriac apocalyptic texts*, in: *Византинороссика 2. Дејаниа цара Александра. Уникалниј памјатник средњевоковој тореветики из села Мужа Јмало-Ненецког автономног округа*, edd. К. К. Акентџев, Б. И. Маршак, Санкт-Петербург 2003, 150–178.
- Reinink G. J., *Heraclius, the New Alexander. Apocalyptic prophecies during the reign of Heraclius*, in: *Reign of Heraclius (610–641). Crisis and confrotation*, ed. G. J. Reinink, B. H. Stolte, Leuven 2002, 81–94.
- Renaissance princes, popes and prelates. The Vespasiano memoirs, lives of illustrious men of the 15th century*, trans. by W. George, E. Waters, New York 1963.
- Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, ed. Р. Маринковић, Београд 1988 (Roman o Troji. Roman o Aleksandru Velikom, ed. R. Marinković, Beograd 1988).
- Rorimer J. J., Freeman M. B., *The Nine Heroes tapestries at the Cloisters*, Metropolitan Museum of Art Bulletin 7/9 (1949) 243–260.

- Ross D. J. A., *Studies in the Alexander Romance*, London 1985.
- Ross D. J. A., *Alexander Historiatus. A Guide to medieval illustrated Alexander Literature*, Frankfurt 1988².
- Ross D. J. A., *Illustrated medieval Alexander-Books in Germany and the Netherlands. A study in comparative iconography*, Cambridge 1971.
- Ross D. J. A., *Olympias and the serpent: The interpretation of a Baalbek Mosaic and the date of the illustrated Pseudo-Callisthenes*, JWCJ 26 (1963) 1–21.
- Ross D. J. A., Stone A., *The Roman d'Alexandre in French Prose: another illustrated manuscript from Champagne or Flanders c. 1300*, Scriptorium 56 (2002) 151–162.
- Rousseau V., *Emblem of an Empire: The development of the Byzantine Empress's crown*, Al-Masāq 16 (2004) 5–15.
- Schmidt V. M., *A Legend and its Image: the aerial flight of Alexander the Great in medieval art*, Groningen 1995.
- Schroeder H., *Der Topos der Nine Worthies in Literatur und bildender Kunst*, Göttingen 1971.
- Settis-Frugoni C., *Historia Alexandri elevati per griphos ad aerem, Origine, iconografia e fortuna di un tema*, Rome 1973.
- Симић-Лазар Д., Каленић, *Сликариство. Историја*, Крагујевац 2000 (Simić-Lazar D., Kalenić. Slikarstvo. Istorija, Kragujevac 2000).
- Smith J. Ch., *Portable propaganda – Tapestries as princely metaphors at the courts of Philip the Good and Charles the Bold*, Art Journal 48/2 (1989) 123–129.
- Смолчић-Макуљевић С., *Царски Деизис и Небески двор у сликарству XIV века манасџира Трескавац. Иконографски програм северне припаднице цркве Богородичиној Успенја*, in: *Трећа југо-словенска конференција византолога*, Београд 2002, 467, 470–471 (Smolčić-Makuljević S., Carski Deizis i Nebeski dvor u slikarstvu XIV veka manastira Treskavac. Ikonografski program severne pripadnice crkve Bogorodičinog Uspenja, in: *Treća jugoslovenska konferencija vizantologa*, Beograd 2002, 467, 470–471).
- Софијска илустрована Александрида. Фототипско издање, Београд 1987 (Sofijska ilustrovanā Aleksandrida. Fototipsko izdanje, Beograd 1987).
- Spatharakis I., *Portrait in Byzantine illuminated manuscripts*, Leiden 1976.
- Spatharakis I., *The Illustrations of Cynegetica in Venice. Codex Marcianus Graecus Z 479*, Leiden 2004.
- Српска Александрида, ed. P. Маринковић, В. Јерковић, Београд 1985 (Srpska Aleksandrida, ed. R. Marinković, V. Jerković, Beograd 1985).
- Стародубцев Т., *О времену живописања цркве у Рамаћу*, in: *Пад српске деспотовине 1459. године*, ed. М. Спремић, Београд 2011, 160–161, 167–168 (Starodubcev T., O vremenu živopisanja crkve u Ramaći, in: *Pad srpske despotovine 1459. godine*, ed. M. Spremić, Beograd 2011, 160–161, 167–168).
- Stavrou A., *The Thessalonian discourse (c. 1380–1430): a synecdoche for developments in Late Byzantine society*, Βυζαντικά 30 (2012–2013) 243–256.
- Stephens S. A., *Seeing double. Intercultural poetics in Ptolemaic Alexandria*, Berkeley-Los Angeles-London 2003, 64–73.
- Stewart A., *Alexander the Great in Greek and Roman art*, in: *Brill's companion to Alexander the Great*, ed. J. Roisman, Leiden–Boston 2003, 31–66.
- Stewart A., *Faces of power. Alexander's image and Hellenistic politics*, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1993.
- Stone A., A. Stone, *Notes on three illustrated Alexander manuscripts*, in: *Alexander and the Medieval romance epic. Essays in honour of D. J. A. Ross*, ed. P. Noble, L. Polak, C. Isoz, New York–London 1982, 193–24.
- Stoneman R., *Alexander the Great. A life in legend*, New Haven–London 2008.
- Stoneman R., *Introduction*, in: *The Greek Alexander Romance*, London 1991, 1–27.
- Stoneman R., *The Alexander Romance: From history to fiction*, in: *Greek Fiction: The Greek novel in context*, edd. J. R. Morgan, R. Stoneman, London–New York 1994, 112–29.
- Stoneman R., *The author of the Alexander Romance*, in: *Readers and writers in the Ancient novel*, edd. M. Paschalis, S. Panayostakis, G. Schneeling, Groningen 2009, 142–154.
- Stoneman R., *The Latin Alexander*, in: *Latin fiction. Latin novel in context*, ed. H. Hofmann, London–New York 1999, 141–146.
- Stoneman R., *The Medieval Alexander*, in: *Latin fiction. Latin novel in context*, ed. H. Hofmann, London–New York 1999, 201–213.
- Stoneman R., *The metamorphoses of the Alexander Romance*, in: *The novel in the Ancient world*, ed. G. Schmeling, Leiden 1996, 601–12.
- Суботић Г., *Долац и Чабићи*, Београд 2012 (Subotić G., Dolac i Čabići, Beograd 2012).
- Суботић Г., *Косијурска сликарска школа. Наслеђе и образовање домаћих радионица*, Глас САНУ, Одељење историјских наука, књ. 10 (1998) 119 [Subotić G., Kosturska slikarska škola. Nasleđe i obrazovanje domaćih radionica, Glas SANU, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 10 (1998) 119].
- Суботин-Голубовић Т., *Роман*, in: *Лексикон српској средњеј века*, ed. С. Ђирковић, Р. Михалчић, Београд 1999, 628 (Subotin-Golubović T., Roman, in: *Leksikon srpskog srednjeg veka*, ed. S. Ćirković, R. Mihaljčić, Beograd 1999, 628).
- Suri A. R., Stucky-Schürer M., *Alexandre le Grand et l'art de la tapisserie au XVe siècle*, Revue de l'Art 119 (1998) 21–32.
- Штавлјанин-Ђорђевић Љ., Гроздановић-Пајић М., Цернић Л., *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије, I*, Београд 1986 (Štavljanin-Đorđević Lj., Grozdanović-Pajić M., Černić L., Opis ćirilskih rukopisa Narodne biblioteke Srbije, I, Beograd 1986).
- Татић Ж., Мирковић Л., *Марков манасџир*, Нови Сад 1925 (Tatić Ž., Mirković L., Markov manastir, Novi Sad 1925).
- The Glory of Byzantium. Art and culture of the Middle Byzantine era*, A. D. 843–1261, ed. H. C. Evans, W. D. Wixom, New York 1997.
- The Greek Alexander Romance*, Athens 1997.
- Hungarian illuminated chronicle. Chronica de gestis Hungarorum*, ed. D. Dercsényi, Budapest 1969.
- The Medieval French Alexander*, edd. D. Maddox, S. Sturm-Maddox, New York 2002.
- Thomo P., *Byzantine Monuments on Great Prespa*, in: *Byzantine Macedonia. Art, architecture, music and hagiography*, ed. J. Burke, R. Scott, Melbourne 2001, 101.
- Тодић Б., Чанак-Медић М., *Манасџир Дечани*, Београд 2005 (Todić B., Čanak-Medić M., Manastir Dečani, Beograd 2005).
- Тодић Б., *Манасџир Ресава*, Београд 1995 (Todić B., Manastir Resava, Beograd 1995).
- Тодић Б., *Српске теме на фрескама XIV века у цркви Свевитиој Димитрија у Пећи*, Зограф 30 (2004–2005) 136, 137 [Todić B., Srpske teme na fresakama XIV veka u crkvi Svetog Dimitrija u Peći, Zograf 30 (2004–2005) 136, 137].
- Trahoulia N. S., *The ruler elevated. Alexander the Great's ascent in eleventh- and twelfth-century art*, in: *Twenty-seventh annual Byzantine studies conference. Abstracts of papers*, University of Notre Dame 2001, 26.
- Trahoulia N. S., *The Venice Alexander romance*, Hellenic Institute Codex Gr. 5. A study of Alexander the Great as an imperial paradigm in Byzantine art and literature, PhD dissertation, Harvard University 1997.
- Trahoulia N. S., *The Venice Alexander romance. Pictorial narrative and the art of telling stories*, in: *History as literature in Byzantium*, ed. R. Macrides, Ashgate 2010, 145–165.
- Трифуновић Ђ., *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990² (Trifunović Đ., Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmovā, Beograd 1990²).
- Трифуновић Ђ., *Стара српска књижевност. Основи*, Београд 2009³ (Trifunović Đ., Stara srpska književnost. Osnovi, Beograd 2009³).
- Underwood P. A., *The Kariye Djami, I–II*, New York 1966.
- Дамљановић и Милутиновић – теренска грађа 1871–1884*, ed. Т. Дамљановић, Београд 2006 (Valtrović i Milutinović – terenska građa 1871–1884, ed. T. Damljanović, Beograd 2006).
- Ванеева Е. А., *Александрија Сербская*, in: *Словарь книжников и книжности Древней Руси, II (вторая половина XIV–XVI в.)*, ed. Д. С. Лихачев, Ленинград 1988, 516 (Vaneva E. A., Aleksandriiā Serbskaia, in: *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnei Rusi, II (vtoraiā polovina XIV–XVI v.)*, ed. D. S. Likhachev, Leningrad 1988, 516).
- Васић П., *Југословенске ношње у XVI веку*, Зборник етнографског музеја 1901–1951 (1951) 131–132, сл. 2. [Vasić P., Jugoslovenske nošnje u XVI veku, Zbornik etnografskog muzeja 1901–1951 (1951) 131–132, sl. 2].
- Васиљевић Д. Б., *Минијатури београдске Александриде*, ЗНМ 15/2 (1994) 13–31 [Vasiljević D. B., Miniјature beogradske Aleksandride, ZNM 15/2 (1994) 13–31].
- Velmans T., *Le Parisinus Grecus 135 et quelques autres peintures de style gothique dans le manuscrits grecs a l'epoque des Paléologues*, Cahiers Archeologiques 17 (1967) 217, 226, figs. 11, 22.

- Velmans T., *Les miniatures inédites d'un manuscrit Arménien de la région du Vaspourakan (XIVe siècle) à la Bibliothèque nationale de Paris*, CA 38 (1990) 123–158, figs. 10, 15–17, 48.
- Venetis E., *The Portrait of Alexander the Great in Pseudo Callisthenes' romance in the Codex of Venice and in some Persian miniatures*, Graeco-Arabica 7–8 (1999–2000) 543–554.
- Vickers M., *Some preparatory drawings for Pisanello's medaillon of John VIII Paleologus*, The Art Bulletin 60/3 (1978) 423.
- Војводић Д., *На трагу изгубљених фресака Жиче (II)*, Зограф 35 (2011) 151, сл. 10–11 [Vojvodić D., *Na tragu izgubljenih fresaka Žiče (II)*, Zograf 35 (2011) 151, sl. 10–11].
- Војводић Д., *О живојису Беле цркве Каранске и савременом сликарству Рашке*, Зограф 31 (2006–2007) 147, сл. 8, 9 [Vojvodić D., *O živopisu Bele crkve Karanske i savremenom slikarstvu Raške*, Zograf 31 (2006–2007) 147, sl. 8, 9].
- Војводић Д., *Српски владарски портрети у манастиру Дуљево*, Зограф 29 (2002–2003) 151–152 [Vojvodić D., *Srpski vladarski portreti u manastiru Duljevu*, Zograf 29 (2002–2003) 151–152].
- Walter Ch., *A problem picture of Emperor John VIII and the Patriarch Joseph*, in: idem, *Pictures as language. How the Byzantines exploited them*, London 2000, 195–203.
- Weizmann K., *Greek mythology in Byzantine art*, Princeton 1951.
- Xyngopoulos A., *Les miniatures du roman d'Alexandre le Grand dans le codex de l'institut hellénique de Venise*, Athens-Venice 1966.
- Живкова Л., *Четвероевангелието на цар Иван Александър*, София 1980 (Zhivkova L., *Chetveroevangeliето na tsar Ivan Aleksandŭr*, Sofia 1980).
- Živković M., *Legendary ruler in medieval guise. Few observations on the iconography of Belgrade Alexandride*, in: *Актуалне проблеме теорије и историје уметности I*, ed. С. В. Мальцева, Е. Ю. Станюкович-Денисова, Санкт Петербург 2011, 79–91 (Živković M., *Legendary ruler in medieval guise. Few observations on the iconography of Belgrade Alexandride*, in: *Aktual'nye problemy teorii i istorii iskusstva*, I, ed. S. V. Mal'tseva, E. Ju. Staniŭkovich-Denisova, Sankt-Peterburg 2011, 79–91).

On Byzantine origins of figural miniatures of Belgrade Alexandride

Miloš Živković

Alexander Romance by Pseudo-Calisthenes, written probably in the third or at the beginning of the fourth century AD, enjoyed a great popularity during the Middle Ages. One of the main reasons for its wide reception was the interest for its main character. In Byzantium, the comparison of the emperors with Alexander the Great was so widespread rhetorical commonplace that this ancient ruler can be treated as a paradigmatic figure of the Byzantine imperial ideology. Among Byzantine images of Alexander one should especially mention a depiction of his Ascension, as well as illuminated manuscripts of the Romance, of which the codex from the Instituto Ellenice in Venice, created on request of the emperor of Trebizond Alexios Komnenos III (1349–1390) is the most valuable. The reception of the Alexander Romance in Medieval West is characterized by great complexity, especially regarding number of translations and adaptations in many vernacular languages. Like in Byzantium, the most widespread image of Alexander was the scene of his Ascension, and there exist a multitude of manuscripts of voluminous corpus of Alexander literature. Also, images of Alexander as one of the personifications of the chivalric ideals are worth mentioning.

The figure of Alexander the Great was present in the Serbian medieval culture, too. Serbian version of Alexander Romance is known under the conventional title of *Serbian Aleksandride*. There are only two extensively illustrated manuscript of this literary work and one with only a few drawings. The oldest illustrated manuscript, the so-called Belgrade Alexandride, was destroyed in the German bombing of the National Library of Serbia on the April 6th, 1941, where, under the number 226 (757), it was kept for nearly four decades. Our intention is for this particular occasion limited to investigating the iconographic origins of the miniatures of that destroyed manuscripts, which is believed to originate from the second half or the end of the fourteenth century. Although researchers often insisted on the western origins of certain icono-

graphic and stylistic features of the Belgrade Alexandride, implying the existence of a template of such a provenance, it seems that there are no sufficient grounds for such a view. On the contrary, based on the iconographic analysis, their Byzantine origin can be reliably assumed.

Byzantine character of artistic decoration of Belgrade manuscript is revealed already on the depictions of Alexander the Great as well as the some images of his soldiers (Fig. 1–2, 4, 10). On the first mentioned miniature, Macedonian “emperor“ is represented wearing a very unusual, high hat, with two-part rim. This is apparently an element of the late-Byzantine court costume. Namely, similarities have already been noted between the hats from the Belgrade manuscripts and one on the famous portrait of the emperor John Palaeologus VIII (fig. 6) on the medallion that was made by the early Renaissance master Antonio Pizano – Pizanelo during the stay of the Byzantine delegation at the Council of Ferrara-Florence (1438–1439). The hat of the same Emperor on his portrait in the Sinai Psalter (*MS. Sinaite gr. 2123*, fol 30v), based on Pizanelo's medallion, is very similar. The prevailing opinion is that in the hats of John VIII one should recognize *skiadion*, a cap which is in Pseudo-Kodinos treatise referred to as a part of the costume of the Byzantine emperor and the court dignitaries. Stated assumption is not completely provable, since the above-mentioned source does not provide a detailed description of the hat in question. Therefore, it is possible that the *skiadion* should be understood as the name for the usual courtly high cap. First among other similar examples is visible on the portrait of Manuel Lascaris Hatzikes in the Church of the Virgin of Pantanassa in Mistras, painted some time after 1445 (fig. 7). Similarly, in a miniature with the depiction of Oriental princes in the manuscript of *Chevalier errant* from the National Library in Paris (*MS fr. 12559*), illustrated between 1403. and 1405, one of the figures is showed with a pointed hat of the similar shape with the above-mentioned Byzantine examples (fig. 8). As was

recently assumed, this miniature probably quite faithfully displays costume and appearance of Emperor Manuel Palaeologus II (1391–1425), who visited Paris twice as a guest of King Charles VI. A hat that fits within the aforementioned typology was also presented in the Venice manuscript of Alexander Romance (fig. 9).

One of the Western European book illustrations is also worth of attention. On frontispis of Alexander Romance by Johan Hartlib (*History von dem grossen Alexander*), printed in Augsburg in 1473, Alexander is represented with a hat very similar to the Byzantine examples discussed above (fig. 12). Since it is the only example known to us in which Alexander the Great is shown similarly as in the manuscript from the former National Library of Serbia, one must ask whether this can be treated as a proof of Western European origins of Belgrade miniatures, contrary to the previously expressed belief in their Byzantine origin? However, although it may seem appealing, this assumption nevertheless does not seem reasonable. On the other hand, one could think that the iconographic template for the Alexander's image on the frontispis of Hartlieb's book could have been Pizanelo's medallion of John VIII, or some other depiction of Alexander that could be based on it.

Regarding costume, the second depiction of Alexander the Great in Belgrade Alexandride is unique in the overall medieval iconography of this ruler (fig. 15). However, it is easy to find similar comparative examples in the Byzantine and Serbian medieval art. As was already noted, the same type of cap was represented on Theodore Metochites portrait above the entrance of the nave of catholicon of Chora monastery in Constantinople. Other numerous examples, especially those from the Serbian fourteenth century painting, testify to the prevalence of the cap in question. Particular comparative value have caps of the holy warriors in the clothes of the Byzantine court dignitaries from the compositions of the Heavenly court, such as those in the Monastery of Zaum (1361) and the Monastery of King Marko (1376/1377). One should also mention depictions of St. Alexander of Thessalonica in the costume of dignitaries in St. Athanasius in Kastoria (1383/1384) and in St. Mary on Globoko, from the late fourteenth century. Namely, it turns out that the great ancient conqueror is represented just as the holy warrior of the same name. Therefore, one cannot exclude the possibility that the iconography of Alexander's representation in Belgrade manuscript was formulated upon some representation of St. Alexander of Thessalonica. Finally, iconographical detail worth of interest on the representations of Alexander the Great in Belgrade Alexandride is a ring in his right hand. It is a magical ring that was given to Alexander by empress Cleopatra, and by which its wearer becomes invisible.

Depictions of Emperor Senchos (fig. 18) and an unidentified emperor (fig. 19), should be viewed in the same iconographic context with the previously discussed miniatures. Although some authors were inclined to interpret the crowns of the mentioned rulers, with Gothic ornaments in the form of lilies, as an indication of a Western character of Belgrade miniatures, Byzantine origin

of mentioned insignia is doubtless. This is confirmed by comparison with the representations of byzantine *stematogiria*, such as those from London tetraevangelion (fig. 20) or the portrait of Jovan Dragušin in the Church of St. George in Pološko (fig. 21). Of course, decorations in the form of lilies on the mentioned crowns in Belgrade manuscripts represent a departure from the type of byzantine stematogirion. However, this is probably another example of artist's improvisation, maybe connected in some way with the heterogeneity of rulers' insignia in Serbian tradition, that is with the fact that some Serbian rulers were represented with an open, often Gothic crowns. Illuminator's tendency toward improvisation reveals the miniature of Queen Candace, too (fig. 22). Her crown is actually a modified version of those shown on the heads of the mentioned two rulers. Empress depicted on fol. 74v is also dressed in the costume of Byzantine origin, and her representation is easily placed in the context of Serbian medieval art. On the other hand, dress and hat of Emperor Porus are very different if compared to the costume of characters that precede it. However, Byzantine iconographic provenance of this miniature is also beyond doubt. For the costume of unrecognized emperor on fol. 81r, primarily for unusually high hat of this rulers, one cannot find an adequate analogy. A similar conclusion applies to the miniature of the Prophet David (82v). It by no means corresponds to the known representations of this Old Testament king and prophet. Therefore, it seems proper to interpret its form as an example of the fantastic iconography. Identical conclusion arises when it comes to the image of the emperor painted on fol. 81v.

The miniature with the depiction of Alexander's feast is the only example of the profane feast of Serbian medieval art (figs. 23–24). Some author's thoughts on its Western-European origin is opposed by its iconographic features (warriors with "skiadia"), as well as by compositional structure of the scene. Formally, regarding the frontal display of the scene and the features of the painted architecture, the image is similar to many Byzantine and Serbian representations of the meal, such as the Last Supper and the Wedding at Cana. On the other hand, based on its stylistic features – domination of drawings and rudimentary artistic expression – the discussed miniature is reminiscent of some works of Western origin – e.g. illustrations of the feasts in the manuscript of the Book of Job, created in Mystra in 1363 (*Paris. gr. 135*, fig. 25). For a group of musicians, the second segment of the feast in Belgrade Alexandride, most similar formal and iconographic comparative examples can be easily found in the corpus of the religious painting of the Byzantine cultural sphere. Despite that dependence on conventional forms of religious paintings, it was believed that miniature in question had great documentary value, as a representation of instruments "that could be used in the Serbian court at the time." Not completely rejecting this interpretation, one should point out the possibility that it is actually a literal illustration of one of the episodes from Serbian Alexandride. Namely, the represented instruments are mentioned several times in the text, within the descriptions of the feasts.